

O ulozi Židova u gospodarskoj povijesti Hrvatske

Promocija jedne knjige sjećanja o stradanju i preživljavanju u Holokaustu, održana u studenom prošle godine na tribini Kulturnog društva MŠ Freiberger u Židovskoj općini Zagreb privukla je iznimno mnogo posjetilaca autorove generacije (rođen 1928) iz krugova viđenijih ljudi. Njihova prisutnost i zainteresiranost za temu na neki je način podsjetila na nekadašnji ugled i društvenu poziciju obitelji o kojoj je u knjizi riječ. (O tome više u prikazu Suzane Glavaš u ovom broju Novog Omanuta) Autorov djed Armin Schreiner bio je vlasnik poznate tvornice keramike u Bedekovčini, osnovane 1889, čije pločice i danas još krase podove i zidove mnogih zagrebačkih reprezentativnih zgrada, primjerice hodnike bivše zagrebačke Nacionalne i sveučilišne knjižnice, danas zgrade Hrvatskog državnog arhiva. Autorov otac bio je glavni direktor tvornice i visoko cijenjeni stručnjak kojega su ustaške vlasti još neko vrijeme puštale na životu, jer je bio neophodan za nastavak rada u tvornici. Kad danas, međutim, na internetu potražite podatke o tvornici „Zagorka“ u Bedekovčini, o Arminu i Ferdi Schreineru tamo nema ni slova. Kao da nikad nisu postojali, ni spominje ih ni hrvatska vikipedija, a ni sama tvornica koja je začudo nekako opstala i sada proizvodi kamine i kaljeve peći, ali ne smatra potrebnim podsjećati u priči o svojoj povijesti na ljude čijem poduzetničkom talentu, maru i inventivnosti zahvaljuju svoje postojanje.

Također u studenom prošle godine, baš u isto vrijeme kad su učestali prosvjedi zbog najavljenog zatvaranja rafinerije u Sisku, u *Globusu* je bio objavljen članak u kojemu potomak zagrebačke židovske obitelji Mayer Marić govori o svojim precima, zagrebačkim veleindustrijalcima, koji su, kaže, posjedovali većinski paket dionica, te bili stvarni vlasnici rafinerije Sisak. Autor novinskog članka navodi podatke iz knjige Josipa Žgaljića „Nafta na našem tlu“ i kaže sljedeće: Braća Marić su sve do 1935. bili stvarni vlasnici i upravitelji Rafinerije, Milan potpredsjednik, a Artur predsjednik Anglo-jugoslavenskog petrolejskog društva. S obzirom na pozamašan kapital, veze i europsko obrazovanje uspjeli su ući u poslovnu vezu sa „Shellom“. Sposobni Milan i Arthur postali su suosnivači poduzeća Anglo-jugoslavensko petrolejsko d.d. i bili na njegovu čelu do 1935. godine Rafinerija je između dva rata bila najveća u Jugoslaviji, kapaciteta 120.000 tona prerade nafte. Marićima se žurilo uložiti novac, pa su dobili dopuštenje sisačkih čelnika da na području Capraga podignu novu rafineriju, a također i pogone u Solinu kraj Splita. Rafinerija je dobro poslovala, što je Marićima donosilo značajne profite te su sloveli za jednu od najbogatijih zagrebačkih obitelji.

Na njihovo postojanje u Zagrebu danas još samo podsjeća naziv Marićeva prolaza između Gajeve i Praške ulice kroz zgradu podignutu za potrebe Anglo jugoslavenskog petrolejskog društva. Sjećaju ih se samo još potomci daljnjih srodnika i obiteljskih prijatelja. O tome koja je bila njihova uloga u hrvatskom gospodarskom životu u doba međuraća jedva da još itko išta zna i da nije novinama intrigantna tema povrata židovske imovine, podatke o Marićima i sisačkoj rafineriji ne bi se izvlačilo iz zaborava. Nestali su s ovih prostora i oni i njihov kapital, a jedan detalj iz priče o njihovom nestanku unosi u priču dodatni horor: Artura Marića je 1941. na pokušaju bijega iz netom proglašene NDH, u Petrinji ubio i orobio njegov dugogodišnji šofer.

Oba ova događaja potaknula su me na razmišljanje o tome u kojoj su mjeri mjesto i uloga Židova u gospodarskoj povijesti Hrvatske, a posebno u fazi njezina prelaska iz manufakture u industriju, u doba dok smo još bili u Austrougarskoj na prijelazu stoljeća i u razdoblju između dva svjetska rata, zapravo još neobrađeno polje.

(*nastavak na 3 str.*)

Paul Schreiner, unuk Armina Schreinerera, svjetski priznati keramički tehnolog, autor je knjige sjećanja na hrvatski holokaust

Piše: Suzana Glavaš

Dana 6. studenog 2014. promovirano je u zagrebačkoj Židovskoj općini Frakturino izdanje knjige Paula Schreinerera *Spašeni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust* (tvrđi uvez s ovitkom, izd. listopad 2014., cijena 149 kuna). Knjigu su promovirali nakladnik Seid Serdarević, povesničar dr. sc. Tvrtko Jakovina, autor ing. Paul Schreiner i prevoditeljica knjige s talijanskog izvornika dr. sc. Suzana Glavaš, članica Židovske općine Zagreb.

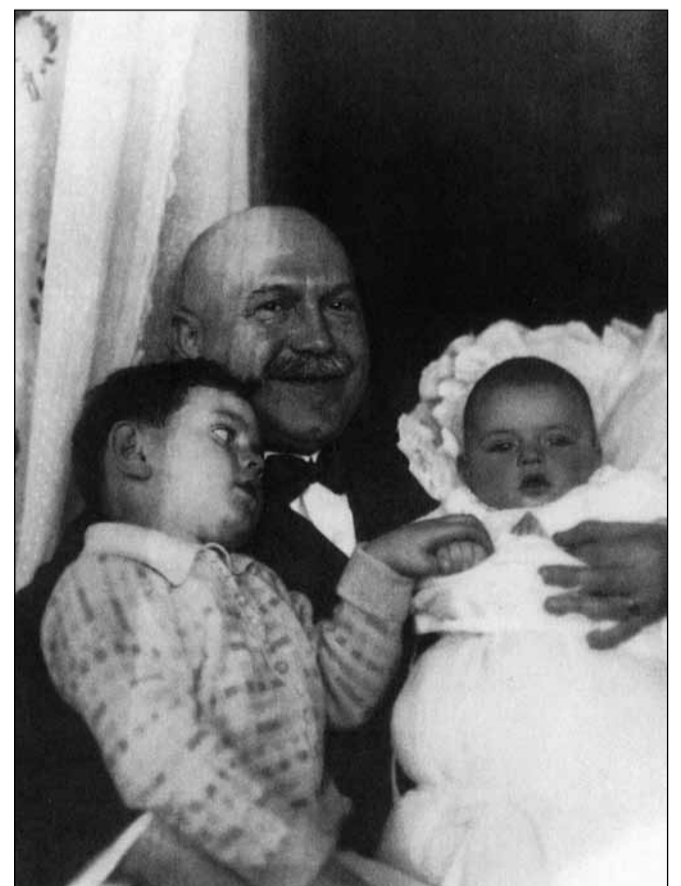
Knjiga je prevedena prema Schreinerovom talijanskom predlošku *Memorie di un ceramista di razza...*, koji je međutim za hrvatsko izdanje velikim dijelom dopunjen podacima kojih nije bilo u autorovom izvornome tekstu, a prema sugestijama potpisnice ovog članka, koja je također bila i prva recenzentica tog rukopisa privatnoga tiska (usp. *Ha-kol*, rujan/listopad 2011.), i koja je u Frakturinom izdanju navedena ipak samo kao njegova prevoditeljica.

Paul Schreiner je naime svoj rukopis bio dao tiskati u 50 primjeraka, za potrebe obitelji, u Novari 2011. godine, pridodavši mu sjećanja očevo bratića Ive Reicha, preživjelog iz Jasenovca, te sjećanja očeve sestrične Medee Brukner, koja je s djecom Nadom i Brunom propatila čak devet ustaških logora na tlu Hrvatske i Bosne (muž joj je Carlo ubijen u Jasenovcu).

Ivo Reich je nakon rata (1949.) sa ženom i kćerkom iselio u Izrael i ondje, pod starost, kao već oslijepio, koncem osamdesetih godina, na njemačkom jeziku diktirao svoja sjećanja gospođi Eriki Lang, da ostanu vječno pohranjena u Jad Vašem, svjestan činjenice koliko se u svijetu premalo zna o hrvatskom Holokaustu. Paul Schreiner je ta Reichova sjećanja *Pakao u Hrvatskoj* svojedobno bio dao prevesti na talijanski jednoj gospođi u Novari, uvrstivši ih u drugi, središnji, dio svoje knjige. Treće je svjedočanstvo u Schreinerovoj knjizi bolna priča jedne majke, očeve sestrične Medee Brukner, koja je s dvoje djece spašena od Talijana, jer je imala mjesto boravka u Trstu. Medea Brukner je svoje svjedočanstvo izvorno napisala na talijanskom (dosta govornome) jeziku još u veljači 1944. godine.

Svoja sjećanja Paul Schreiner je napisao s navršenih 80 godina života, a povod mu je bio želja da uspomenu na svoje najbliže, progutane Holokaustom, ostavi napismeno zabilježenu kao duhovnu ostavštinu obitelji, za koju mu je podršku pružila osobito supruga Ilana Schwarz, rođena Karlovčanka, koju je oženio u Izraelu. Upravo ona, i sin Daniel, dali su Paulu snage da ustraje u toj gorko potrebnoj odluci, te da se, na ovakav način, ljubavju oduži onima koji su mu brutalno oduzeti, kad je s 13 godina ostao gotovo sam na svijetu. Sve to kako bi njegovi izravni potomci, sin Daniel, kći Dalia i unuka Rebecca, talijanski državljani, pamtili povijest korijena svoje ugledne zagrebačke obitelji.

Za naslovnicu svoje knjige u privatnome tisku *Memorie di un ceramista di razza...* Paul Schreiner bio je odabrao Murtičevu sliku iz knjige *Crna jedra* (1995.), posvećenu svima koji su propatili iskustvo koncentracijskih logora i totalitarnih režima (Edo Murtić i Paul Schreiner bili su dobri prijatelji). Prikazala sam to privatno „izdanje“ pod hrvatskim naslovom *Memorijal jednog rasnog keramičara...*, koji mi se tada činio kao jedini mogući vjerodostojni prijevod snažne jezične poruke izvornoga naslova, vodeći također računa o receptivnom hrvatskom kontekstu u kojemu se on prvi puta pojavljivao. Taj je naslov, naime, koji je Schreiner bio odabrao za svoj talijanski rukopis, djelovao snažno upečatljivo gledajući iz perspektive talijanskog jezika i talijanskog jezičnog primatelja, jer tim dvoznačnim „di razza“ autor-inženjer sebe jasno smješta među žrtve rasnih zakona kao pripadnika „židovske rase“ (nacifašističko poimanje), ali i na rase/vrsne keramičare kakvi su bili njegov djed Armin i otac Ferdo Schreiner.

Fedor, Armin i Paul Schreiner, 1928

Svoja sjećanja preživjelog od Holokausta Paul Schreiner, rođeni Zagrepčanin, ali ne i hrvatski, već izraelski i talijanski državljani, svjesno je odlučio napisati na talijanskom jeziku, jeziku

zemlje u kojoj boravi već više od pola stoljeća, ali kojega ipak nije naučio sasvim dobro, kao što dobro ne govori ni standardni hrvatski. Njegov je hrvatski naime zagorsko narječje, jer je od malena živio u Hrvatskom Zagorju gdje se i školovao sve dok nisu nastupili rasni zakoni: osnovnu školu pohađao je u Bedekovčini, a dva razreda realne gimnazije u Varaždinu. Tek je nakon II. Svjetskog rata, kao jedan od troje preživjelih iz svoje velike obitelji, prešao živjeti u Zagreb kod očevog bratića Ive Reicha, koji ga je sa suprugom Lili Planinchegg (bila je kćerka Marie von Koshatzki) primio u svoj dom, u kojem je već bila njihova dvogodišnja kćerka Mika. Oni su ga s puno brige i ljubavi uvjerali da nastavi školovanje kako bi nastavio obiteljsku tradiciju svoga djeda Armina, vrlo zaslužnog keramičkog poduzetnika, ubijenog u Jasenovcu koncem 1941., te svoga oca, inženjera keramike, ubijenog u Auschwitzu koncem 1942. godine.

Tako se Paul već u jesen 1945. upisao u Školu za primijenjenu umjetnost, na Odsjek za umjetničku i tehnološku keramiku, na kojoj je nakon pet godina vrlo uspješno maturirao. Iste godine upisao je studij fizikalne kemije te, prema ondašnjim propisima, uspio postati student-radnik, asistent profesora za kemiju silikata.

Armin Schreiner, Paulov djed, bio je sin Juliusa Schreinerera i Hani Lofler. Oni su, vjerojatno odmah nakon vjenčanja, napustili mađarski grad Kormend, u kojima su njihove porodice živjele od prije 150 godina, te su se naselili u Koprivnici, gdje je Armin rođen 1874. i odakle je otišao 1885. godine (podatke sam dobila od Paula osobno) da bi se nedugo nakon toga zaposlio kao "desna ruka" Ferde Stejskala, u tvornici *Zagorka d.d.* u Bedekovčini, koja je proizvodila cigle, crijep i ostale keramičke proizvode. Godine 1900. Armin se u Zagrebu vjenčao sa sestričnom Rosom Schreiner, rođenom u Budimpešti 1873. godine. U prvom desetljeću 20. stoljeća Armin je vrlo uspješno radio na organizaciji i prodaji keramičkih proizvoda iz Bedekovčine, koje je uvažao i iz Češke i Austrije, a posebno pločice za zidno unutarnje i vanjsko opločenje. Još i danas u Zagrebu ima mnogo zgrada visoke arhitektonske vrijednosti s fasadama obloženim keramičkim proizvodima Armina Schreinerera. Arminov položaj u *Zagorki* sve je više rastao, te je on na koncu postao nasljednikom Ferde Stejskala. U godinama 1909.-1910. sagradio je Armin i poslovnicu u Prilazu Gjüre Deželića 30, a poslije Prvog svjetskog rata, između 1916. i 1920., sa suprugom Rosom podigao i veliku obiteljsku vilu u srcu Zagreba, tik uz poslovnicu. Godine 1901. rodio se Arminu i Rosi sin Ferdo, a potom kći Ella (1903.), sin Otto (1906.), Vlado (1908.), Leo (1913.) te Mira (1915.).

U njoj su živjeli svi članovi obitelji, osim Lea, koji je 1938. emigrirao u Palestinu, i Ferda, koji je 1924. otišao na studiju keramičke tehnologije u Slovačku. Ondje je upoznao Gretu Weiss, koju je sa sobom doveo u Zagreb i s kojom se vjenčao 1927., te s njom imao dvoje djece: Paula (1928.) i Helgu (1932.). Odmah po svom povratku u Zagreb Paulov otac Ferdo Schreiner imenovan je za generalnog direktora tvornice *Zagorka* u Bedekovčini, te su tako i Paul i Helga, rođeni u Zagrebu, kao bebe doslovce preneseni u Bedekovčinu, gdje su Ferdo i Greta imali stan, na drugom katu zgrade s uredima, sagrađene na terenu kompleksa tvornice. Kad je Paulu bilo deset godina otac i majka su se rastali, te je majka sa sestrom Helgom prešla živjeti u jedan stan u Zagrebu, blizu Zapadnog kolodvora. U stan u Bedekovčini došla je s Ferdom živjeti njegova druga žena, Štefica Ratz, koja je preuzela brigu o Paulu, i dosta ga spartanski odgajala, što mu je - kako će Paul u svojim sjećanjima priznati - u mnogim situacijama ratnog vrtloga i brojnim pokušajima preživljavanja pomoglo da izvuče živu glavu.

Ella, koja je bila biolog, vjenčala se 1924. sa Pištom Lederer, i već je 1925. s njime dobila sina Fedora. Oni su imali stan u jednoj zgradi blizu Jelačić placu. Pišta Lederer bio je predsjednik Zagrebačke banke. Brak između Elle i Pište trajao je međutim do 1937. godine, kada se Ella od njega rastala, te sina Fedora odvela u Švicarsku na liječenje meningitisa. Ondje je ostala sve do 1938. kada se vratila u Zagreb u roditeljsku obiteljsku vilu. U međuvremenu je Armin bio kupio jedno zemljište, južno od Karlovca, u nakani da se na njemu izgradi bolnica za liječenje tuberkuloze, koju bi vodila Ella, s obzirom na njezinu profesiju. Taj se naum, nažalost, nije ostvario zbog sve većeg progona Židova koji je prodirao sa Sjevera, tako da je Ella sa sinom Fedorom otišla za Split, gdje se zaposlila u jednoj bolnici. Ondje je radila sve do nacifašističke okupacije Hrvatske, te se vrlo brzo nakon toga talijanskim brodom koji je prevezio Židove prevezla u grad Bari, blizu kojega je sa sinom našla utočište u jednom sabirnom logoru. Fedor je kasnije transportiran u Sjevernu Italiju, u sabirni logor u gradu Asti, odakle je, nakon osam mjeseci zatočeništva, uspio pobjeći u Monte Carlo.

Kada je već bilo očito da će Hitlerova vojska okupirati Jugoslaviju, članovi obitelji Schreiner pitali su se da li emigrirati dok se još može ili ostati. Armin je smatrao da valja ostati, s obzirom da - kako je uvijek govorio, sjeća se unuk Paul - "on nikada nikome nije nikakvo zlo učinio, već se naprotiv uvijek usrdno zalagao za dobro svoje obitelji i zemlje u kojoj se rodio".

Arminova tvornica u Bedekovčini omogućavala je posao cijelome selu, i u njoj je bilo zaposleno oko 800 radnika, tako da on jednostavno nije htio sve to napustiti i svoje radnike ostaviti na cesti. Istoga mišljenja bio je i Paulov otac Ferdo. Kad je svibnju NDH donijela protužidovske zakone, kuća obitelji Schreiner i tvornica *Zagorka* oduzete su kao "židovski imetak". Istog mjeseca svibnja Arminov sin Otto poginuo je u mornarici. Krajem svibnja 1941. uhapšena je cijela obitelj Schreiner, koja se tada zatekla u vili, i privedena u koncentracione logore u Hrvatskom primorju (Pag-Metajna, Slano). U svega tri mjeseca ubijena je Paulova baka Rosa, njegova tetka Mira i stric Vlado, dok je Armin s Paga transportiran u Jasenovac, gdje je ubijen koncem 1941.

Ferdu, Paulovog oca, tada su još puštali na slobodi, smatrajući da je kao stručnjak neophodan za nastavak rada u tvornici *Zagorka* u Bedekovčini. Koncem godine, točnije 24. prosinca uvečer, trojica gestapovaca na čelu sa Karlom Hegerom uhapsila su Ferdu i Paula. Paula su međutim još u Bedekovčini pustili iz auta, dok su Ferdu odveli u koncentracioni logor Lobor-grad, gdje su sabirali Židove iz Zagorja. Ferdo je krajem kolovoza 1942. iz Lobor-grada poslao jedno pismo na adresu Emerika Glojnarica, nezavisnog novinara s kojim je u boljim danima prijateljevao, jahao i igrao tenis, i kojemu je platio da mu se, ako njega uhapsu, pobrine za sina. To je pismo pisano krasopisom, uz bljedi tračak svjetla svijeće u logoru, ganutljiv oproštaj od svoje djece, sa smjernicama za njihov budući život, ako prežive, i sa upečatljivim podsjećanjem na vrijednosti koje je gajila obitelj Schreiner, da se nikada ne izbrišu kao takove. Paulu Schreineru su te očeve riječi iz posljednjega pisma ostale duboko urezane u srce i dušu kao jedino duhovno vodstvo za cijela njegovog života. Ferdo Schreiner nažalost je sa svim zarobljenicima iz Lobor Grada stočnim vagonom transportiran u Auschwitz, gdje je ubijen u plinskoj komori, vjerojatno odmah po dolasku.

Paulova majka i sestra ubijene su u logoru smrti Stara Gradiška. Paul je za to, kao jedini preživjeli iz svoje uže obitelji, saznao tek po svršetku rata. A svrsetak rata dočekao je kod obitelji Glojnaric u selu Mače kod Zlatara, skrivajući se u potkrovlju kuće i štale, u sjeniku, u jaslama, ispod tavanskih stuba, u podrumu. U nekoliko navrata ustaše su ga tražile kod Glojnarica, da bi zatim brata i sestru Glojnaric, Emerika i Ženku (seosku učiteljicu, partizanskog kurira), prurušeni u partizane, ubili jedne noći 1943. godine: Ženku sa 12 uboda nožem u leđa, a Emerika hicem iz pištolja u sljepoočnicu. Tako je Paula nastavio skrivati na isti način njihov seljak Jurek Pavlek, koji je s njim bio ostao sam na imanju. Jurek je bio iz sela Borkovec, a radio je za Glojnarice. Bilo mu je oko trideset godina kada je svoj život izložio velikoj opasnosti kako bi spasio život židovskog dječaka Paula. Mali čovjek velikog humaniteta, Juraj Pavlek iz Borkovca, učinio je djelo Pravednika - "tko spasi jedan život, spasio je čitav svijet" (Tora) - i za to će (premda već pokojni od 1995.) uz braću Glojnaric uskoro biti službeno proglašen Pravednikom među narodima, za što je Paul Schreiner, na moj nagovor, podnio zahtjev u Jad Vašem.

Paula Schreiner, kojemu je pogubljena cijela uža obitelj (ukupno dvanest osoba) prigrllili su nakon rata u svoj dom Ivo Reich, očev bratić i njegova supruga Lilica. Osobito je Lilly Reich zaslužna što je Paul nastavio školovanje nakon rata i krenuo tragom obiteljskih korjena. Školovao se u Zagrebu šest godina, a zatim se, dvije godine nakon Reichovih, i on 1951. godine iselio u Izrael, gdje je nastavio školovanje, osnovao Odsjek za keramičku tehnologiju na Tehnionu (Izraelski tehnološki univerzitet) u Haifi, gdje je mnogo radio na području keramike. Ondje je došao u kontakt sa jednom važnom talijanskom kompanijom za proizvodnju kompletnih tvornica za keramičke industrije, SITI, koja mu je ponudila da prijeđe živjeti i raditi za njih u Novaru.

Danas Paul Schreiner ima 86 navršenih godina života. Njegova sjećanja na hrvatski holokaust objavljena su nedavno i kod uglednog napuljskog izdavača Tullio Pironti Editore pod naslovom *Memorie sulla Shoah in Croazia. Le testimonianze dirette di tre sopravvissuti* (uredila Suzana Glavaš). Ovo je četvrta godina da se grad Napulj i šira pokrajina Campanija upoznaje sa životnom pričom preživjeloga Paula Schreinerera i hrvatskim Holokaustom, ulazeći u škole, te na raznim tribinama i kulturnim događanjima, za što se posebice zalagala potpisnica ovog članka. Ista je i pronašla nakladnika za talijansko izdanje knjige, koje je dijelom drugačije od hrvatskog izdanja. Na naslovnici talijanskog izdanja prelijepa je djevojčica Helga, Paulova desetgodišnja sestra u bjelokosnoj haljinici i s bjelokosnom mašnom u kosi, bez milosti ubijena zajedno s majkom u logoru Stara Gradiška. Poruka djevičanskog koje vapi za očuvanjem djevičanskog u čovjeku, i protivi se svakoj vrsti monstroznosti, koju je čovjek čovjeku u stanju počinuti.

Oživljena je time, za sva vremena, djelomično i priča o životnim zaslugama Armina Schreinerera (1874.-1941.), Paulovog djeda, koji je - kako stoji na str. 60 publikacije *Židovski Zagreb. Kulturno-povijesni vodič* (Židovska općina Zagreb 2011/5771) autora Snješke Knežević i Aleksandra Lasla - bio

Pogled na stan (II. kat) i urede (prizemlje) Ferde Schreinerera u Bedekovčini prije rata

"industrijalac, bankar, židovski aktivist, član lože 'Zagreb' 1090 NOBB. Vlasnik više tvornica, među njima tvornice *Zagorka, industrija glinene i šamotne robe* u Bedekovčini, potpredsjednik Gradske štedionice, Zagrebačkog zbora i Saveza industrijalaca. Bio je aktivni član Društva umjetnosti, pozivao na suradnju slikare i kipare. Ubijen u Jasenovcu."

O Arminu Schreineru pisala je ponajviše Marina Bagarić u poglavlju "Od fasade do kamina: keramika za arhitekturu" u katalogu izložbe *Secesija u Hrvatskoj* (izd. MUO, Zagreb 2003.) gdje ističe Arminovu "značajnu ulogu u popularizaciji domaće građevne keramike", njegov značaj na mjestu "poslovođe keramične tvornice Zagorka", za koje ga je bio preporučio graditelj Ferdo Stejskal, utemeljitelj *Zagorka*, te njegovo ućlanjenje, 19. srpnja 1901., kao podupirućeg člana, u "društvo inženjera i arhitekta". Tako će se *Zagorkini* proizvodi početi koristiti na svim zapaženim gradnjama prvog i drugog desetljeća 20. st., a Armin Schreiner će ih uspješno i kontinuirano izlagati na domaćim gospodarskim izložbama: Obrtno-industrijska izložba održana 1904. u zagrebačkom Trgovačko-obrtnom muzeju, gdje je *Zagorka* izložila "mozaik ploče u svim bojama i mnogobrojnim uzorcima"; Gospodarska izložba održana 1906. u Zagrebu, gdje je Schreiner publici predstavio "razne proizvode od keramike"; Izložba Zagrebačkog jesenskog zbora održana 1913., gdje je Armin Schreiner pokazao svu "solidnost i ljepotu svoje robe". *Zagorkini* proizvodi pod Schreinerovom upravom i zahvaljujući njegovom uspješnom poslovanju proširili su se ubrzo sa "oplatnih pločica, opeka, crijepova i cijevi iz kamenštine" na "pećarski posao i skladište peći", tako da je već početkom drugog desetljeća 20. stoljeća Armin Schreiner zastupao svoje poslove s građevnom keramikom i u susjednoj Bosni i Hercegovini, gdje su se *Zagorkine* pločice našle u mostarskom javnom kupalištu (prema projektu Rudolfa Tönniesera), u Sunkovu sarajevskom Napretkovu zakladnom domu, te u zgradi banke Slavija, koju u Sarajevu izgradio slavni češki arhitekt i Wagnerov đak Jan Kotèra. *Zagorkin* zastupnik Armin Schreiner - piše Marina Bagarić - nabavljao je keramičke panoe izravno iz tvrtke *Wienerberger Ziegelfabrik - und Baugesellschaft*, koja je bila vlasnica *Zagorka*, dok je neke panoe i keramičke frizove dobavljao iz češke tvornice Rako. Iz te su tvornice kvalitetne podne pločice - mozaici koji se i danas nalaze u hodnicima zagrebačke Nacionalne i Sveučilišne knjižnice, u prostorijama zagrebačke Plinare, u kuhinji i santiranim prostorijama kavane Corso, sanatorija Joković u Zagrebu, te Društva hrvatskih književnika, kao i u osječkoj Novoj poštanskoj palači i osječkom kinu Urania, i na mnogim drugim mjestima koje spominje Bagarićeva.

Preljepa su Arminove čaplje (iz oko 1910.), koje kao dekorativni pano rese ulaz u obiteljsku vilu u Prilazu Gjüre Deželića 30, danas dječji vrtić "Zelengaj". Tu je Arminovu imovinu, koje je Paul Schreiner jedini nasljednik, oduzela NDH, nacionalizirala komunistička Jugoslavija, te najzad Republika Hrvatska jednostavno "poklonila" Gradu Zagrebu, na upotrebu. A Paul Schreiner, kad u Zagreb navratu u posjet prijateljima i ženinoj rodbini, odsjeda u Hotelu "Dubrovnik", i te Arminove prelijepa čaplje, uvijek uz prethodni zahtjev za pristupom svojoj djedovini, s bolom i ponosom pokazuje zainteresiranima. Ne znam ipak kolikima je, kao što je meni osobno, sa suznim očima pokazao sobu u kojoj je s bakom i djedom kao dječak spavao, i u kojoj je djeda jutrom vidio moliti sa *sidurom* u ruci i umotanog u molitveni šal *tallit*, svaki put kad bi im iz Bedekovčine došao u posjetu.

(Dr. sci. Suzana Glavaš, talijanistica i prevoditeljica diplomira je talijanski jezik i komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1982, a 2012. doktorirala tezom o Lucianu Murgu. Od 1991. lektor na katedri za srpsko-hrvatski jezik pri Istituto Universitario Orientale na Sveučilištu u Napulju, uz to 2001-07. bila je lektor za tal. jezik na Odsjeku za talijanistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Bavi se komparativnim proučavanjem talijansko-hrvatskih književnih odnosa, o čemu je objavila niz znanstvenih radova.)

(nastavak sa 1 str.)

Posljednja koja se bavila biografijama pojedinih istaknutih Židova bila je dr. Snješka Knežević najprije u vodiču *Židovski Zagreb* (2011), pa u seriji tekstova objavljenih najprije u *Ha-kolu* a zatim i na *t-portalu*, no i u njezinim je tekstovima naglasak ponajprije na kulturnoj, a ne na gospodarskoj povijesti. O tome koliko je teško danas sastavljati te biografije svjedoče njezine riječi da su nakon reza koji je prouzročio Holokaust, ostali jaz i praznina, pa se mreže teško krpaju, a slike koje dobivamo nalik su rasutoj slagalici kojoj su se dijelovi pogubili.

Pojedinim pripadnicima prve generacije židovskih gospodarstvenika u Zagrebu i njihovom djelatnošću u svojoj knjizi *Očevi i sinovi, privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (2007) temeljitije se pozabavila Iskra Iveljić¹ koja izričito navodi da „židovski dio privredne elite nije bio izdvojena i egzotična komuna, nego sastavni dio građanske elite glavnoga grada“. Te, dalje: „Promotrite li se najveće i najuspješnije tvornice, zamjetno je da su ili državne (tvornica duhana, tiskara *Narodnih novina*), ili su u vlasništvu nekolicine obitelji pretežito židovskoga podrijetla.“ Jer, kako se u knjizi dalje navodi, u ekonomski nedovoljno razvijenoj Hrvatskoj na industrijski pothvat mogli su se odlučiti najbogatiji privrednici koji su dobro poznavali dotičnu granu proizvodnje i koji su mogli poznanstvima, poslovnim vezama i svojim ugledom privući krug dioničara solidna ekonomskog potencijala. A ti su industrijski pothvati zahtijevali poduzetnički mentalitet dinamičnih ljudi spremnih da kapital steču u nekoj drugoj djelatnosti, pretežito veletrgovini, uoče u tvornice jednako kao i svoj radni angažman, te sposobnih promptno reagirati na iznenadne situacije. Budući da su osobno sudjelovanje ili barem nadzor bili jamstvom uspješnog kontinuiteta industrijalci su nastojali u svoje poslove uključiti svoje sinove ili rođake, pa su tako nastale cijele poduzetničke „dinastije“. Riječ je o desetak obitelji koje su naraštajima imale znatan utjecaj na zagrebačkoj poslovnoj sceni, uglavnom obiteljima stranog, pretežito židovskog porijekla, kao što su Stern, Weiss, Hirschler, Prister, Alexander, Breslauer, pa zatim još Ehrlich, Deutsch Maceljski, Hönigsberg, Weiss od Polne... Zasebna poglavlja u knjizi Iskre Iveljić posvećena su pojedinim granama industrije, pa se tako u poglavlju o kožarskoj industriji navodi da su godine 1869. u Novoj vesi 293, današnjoj Medvedgradskoj 2, Ignjat Stern i sinovi osnovali zagrebačku tvornicu kože »Kožarnicu« d. d., koja je postala najveće industrijsko poduzeće u toj djelatnosti. Spominje se i tvornica obuće osnovana 1873. kao vlasništvo dioničkog društva u kojemu su članovi M. Bresslauer, J. Frank, S. Moses, a koja je cipele izvozila u Rusiju, ali i u Sjevernu Ameriku i Indiju i proizvodila 400 do 600 pari obuće dnevno. Zatim se navode imena Hartmana i Granitza u poglavlju o grafičkoj industriji, pa graditelj Ehrlich i njegovi sinovi Hugo, Adolf, Ernest i Đuro, tvornica cementa Ergidija Kornitzera osnovana 1878. i ciglana Müller osnovana 1885. Autorica nešto opširnije piše o obiteljima Alexander (zahvaljujući uvelike i iscrpnom radu jednog od potomaka Alexanderovih Ivana Mirnika „Obitelj Alexander ili kratka kronika izbrisano vremena“), te o obitelji Prister. Ipak, ova vrijedna knjiga koja ima gotovo 500 stranica, ne bavi se po-

Emanuel Prister – od stočnog trgovca do gradskog zastupnika i finacijskog moćnika

Posebno ilustrativan za tezu o bitnoj ulozi Židova u pomaku od akumulacije kapitala pretežito u trgovini k onoj u industriji i novčanim zavodima čini mi se slučaj Emanuela Pristera, rođenog 1814. u Primorskoj Gradiški kod Trsta, prvog člana ove obitelji koji se polovicom 19. stoljeća doselio u Zagreb. Snješka Knežević navodi da se „poput svojih talijanskih rođaka i on bavio trgovinom stoke. Kao veletrgovac, od 1853. izvezio je za Krimski rat iz Hrvatske volove, iz Dalmacije i Crne Gore konje i mazge, a od 1859. bio je među najjačim opskrbljivačima stokom austrijske vojske u Italiji. U doba proboja Sueskog kanala, 1864. dobavljaio je stoku za njegove graditelje i postao građaninom grada Zagreba, a otada do smrti gradskim zastupnikom“.

Svoj novac zarađen trgovinom stoke uložio je u zagrebački Paromlin, Tvornicu kože, izgradnju Plinare, u bankarske poslove i u nekretnine. Pritom valja reći da je Paromlin (osnovan 1862. a pušten u pogon 1863.) bio prva moderna veća zagrebačka tvornica, koja je tijekom 1870-tih zapošljavala oko 50 radnika, a glavnicu dioničkog društva desetak godina kasnije povećala se na čak milijun forinti. Zagrebačka plinara, pak, osnovana iste godine kao i Paromlin, u vlasništvu Zagrebačkog plinarskog društva od 1873, u kojemu je Emanuel Prister bio među glavnim dioničarima, bitno je utjecala na kulturu življenja u Zagrebu, te zauvijek promijenila kulturnu svakodnevnicu njegovih stanovnika. Ne ulazeći u ovom napisu u sve ostale Pristerove djelatnosti i zasluge, čini mi se važnim naglasiti da je taj bivši stočni trgovac u jednoj jedinjoj generaciji preskočio golemi jaz koji je dijelom generaciju očeva od generacije sinova.

sebno Židovima, iako su oni u njoj naglašeno prisutni, niti dublje zadire u 20 stoljeće, a osim toga ograničena je samo na Zagreb.

Protetkih dvadesetak godina objavljeno je više knjiga o Židovima u pojedinim sjevernohrvatskim većim i manjim gradovima (u Osijeku, Našicama, Vinkovcima, Požegi, Varaždinu, Koprivnici, Čakovcu, Ludbregu...) u kojima se spominju židovski sugrađani koji su ostavili trag u gospodarskom životu tih sredina. Najzanimljiviji od tih gradova je Osijek, koji je krajem 19. i početkom 20. stoljeća slovio kao jako gospodarsko središte i imao brojnu židovsku populaciju. U knjizi *Židovi u Osijeku od doseljavanja do prvog svjetskog rata* (2013) Ljiljane Dobrovšak na tridesetak (od 409) stranica govori se i o osječkim trgovcima, obrtnicima, bankarima i industrijalcima, a na kraju knjige autorica donosi kraće biografije istaknutijih osječkih Židova, među

njima i ponekih privrednika. Ipak, to su samo skice za neke buduće portrete koje tek treba napisati, kao na primjer biografija osječčkog bankarskog genijalca Oskara Weismeyera (Pecsvarad, 1855 - Bad Ischl, 15. VII. 1931), koji je je od lokalnog malog bankovnog poduzeća nekolicine osječkih židovskih kapitalista pod okriljem jedne od najjačih čeških banaka stvorio veliki novčani zavod za podizanje gospodarske industrije u Slavoniji s proširenim djelokrugom na čitavu Hrvatsku. Ili biografija poduzetnika i graditelja Davida Wiliama Kleina (rođen u Bačkoj Topoli, oko 1840 ili ranije – umro vjerojatno u Osijeku, poslije 1893.) osječčkog inženjera, poduzetnika i graditelja, koji je najbolje zapamćen kao graditelj zagrebačke uspinjače, puštene u probni pogon 1890. Ideju za njezinu gradnju dobio je, navodno, brojeći prolaznike što se penju i silaze po stubama koje su spajale Gornji grad s Donjim. Kao što se vidi, i u ono doba ideje su se zlatom plaćale.

Dragocjene i dosad najiscrpnije i najkvalitetnije radove o ulozi Židova u gospodarskoj povijesti Hrvatske, koji nisu samo nabranje već prave studije koje nečije djelovanje stavljaju u kontekst općih gospodarskih prilika, napisale su dr. Miroslava Despot i dr. Mira Kolar Dimitrijević. Ti prilozi razasuti su po različitim časopisima i drugim publikacijama, a neki su objavljeni i u *Novom Omanutu*. Pri ruci mi je rad Mire Kolar Dimitrijević o koprivničkoj tvornici *Danica*, onaj istoj na čijem je zapuštenom prostoru 1941. bio ustaški logor, a gdje je početkom ovog stoljeća bila smještena najveća balkanska tvornica umjetnog gnojiva i sumporne kiseline. Na čelu tvornice bio je izvanredno vješt poslovni čovjek, financijski stručnjak i industrijalac (Križevci, 17. II. 1861 - Zagreb, 7. XII. 1929) Adolf Schwarz Daničić, u čijim se rukama koncentrirala uoči Prvog svjetskog rata čitava prerada mineralnih ulja i petroleja u zapadnom dijelu Ugarske i u Hrvatskoj i Slavoniji. Za njegove uprave (bio je generalni direktor i član ravnateljskog vijeća) tvornica je postala članicom kartela austrougarskih tvornica superfosfata, tako da je godišnje proizvodila oko 7000 vagona umjetnih gnojiva za potrebe veleposjeda na području današnje južne Mađarske i Vojvodine.

Danica je za Kraljevine Jugoslavije postala žrtvom krupnog kapitala i zakulisne političke igre, a Adolf Schwarz Daničić 1927. potpuno je istisnut iz uprave, no da se to nije dogodilo – kako piše Mira Kolar Dimitrijević – u Koprivnici bi danas bio jak industrijski centar ne samo prehrambene već i kemijske industrije. Ali tko danas još mari za Adolfa Schwarza Daničića?

O ulozi Židova u gospodarskoj povijesti Hrvatske progovorit će još jedna publikacija koja bi svjetlo dana trebala ugledati prije kraja 2015. Riječ je o Židovskom biografskom leksikonu, projektu na kojem se radilo dvadeset i više godina, začeo je u bio u krilu Kulturnog društva *Miroslav Šalom Freiberg*, a od sredine prošlog desetljeća u nadležnosti je Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža. Urednički posao odavno je zaključen (glavni urednik je Ivo Goldstein), a lektori su stigli do zadnjeg slova abecede. Punih deset godina kao članica uredništva i koautorica brojnih biografija sudjelovala sam u nastajanju tog leksikona i sigurna sam da će, kad se napokon pojavi u javnosti, imati golemi odjek, ne samo zbog svog opsega i količine materijala nego i zbog toga što će hrvatska javnost steći uvid, kakav dosad nije imala, u stvarni domašaj židovskog doprinosa životu u Hrvatskoj. Doznat će za mnoge iznimne, pojedince koje će leksikon izvući iz zaborava i pokazati njihove brojne, uzajamno isprepletene obiteljske i poslovne veze i sprege.

Ustalom i hrvatski naftaš i uspješni biznismen Davor Stern (koji za sebe kaže da nije Židov) u nedavnom intervjuu Dobroslavu Silobriću u *Jutarnjem listu* izjavio je kako su između dva rata većinu onoga što se napravilo u Zagrebu napravili Židovi, te da misli kako bi malo veći broj Židova bitno pomogao razvoju u Hrvatskoj. Tko zna, možda bi se oni domislili kako izaći na kraj s nepremostivim preprekama. A možda i ne bi. U rubrici REDIVIVA donosimo nekoliko odlomaka iz poduzetog napisa Miroslava Despot o Jakobu Weissu², zagrebačkom veletrgovcu i manufakturu koji je prije 200 godina osnovao u Zagrebu tvornicu likera, jednu od prvih tvornica uopće u Hrvatskoj. No, unatoč svojoj neiscrpnjoj poslovnoj domišljatosti nije uspio izaći na kraj s lokalnom opstrukcijom, pa kad su mu naposljetku ispremlatili ženu, pokupio je obitelj i krpice i odselio u Veronu.

Vlasta Kovač

Hotel "K Caru austrijanskome" vlasnika Emanuela Pristera na početku zagrebačke Ilice

¹ Prof. dr. Iskra Iveljić redoviti je profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a doktorirala je 1998. disertacijom naslovljenom «Uloga zagrebačke privredne elite u modernizaciji Hrvatske (1860.-1883.)».

² Ne treba ga miješati s nešto mladim Jakobom Weissom od Polne, prvim Židovom koji je (1874) od cara Franje Josipa dobio plemstvo, za njegovu, uspješna nastojanja u podizanju domovinske industrije i trgovine i kojemu je Hermann Boile sagradio vilu na Prekrižju, još i danas poznatu kao „Vila Weiss“.

Baština

Europska židovska groblja – tradicija i memorija

Uz sinagoge groblja su najzornija svjedočanstva židovskog života i kulture od najranijih vremena

Piše: Snješka Knežević

Europska povijesna židovska groblja postala su predmetom međunarodne pažnje razmjerno kasno, tek unatrag petnaestak godina, iako predstavljaju nadasve važan korpus ukupne židovske baštine. I najvažnije svjetske židovske organizacije specijalizirane za očuvanje i obnovu groblja nastale su uglavnom u isto vrijeme. Uz sinagoge, groblja su najistaknutija i najzornija svjedočanstva židovskog života i kulture od najranijih vremena, nadgrobni spomenici najvažniji izvor za istraživanje genealogija obitelji i osoba, posredno lokalnih povijesti, a svojim su oblikovnim, estetskim i simboličkim obilježjima jedinstvena u europskoj sepulkralnoj arhitekturi i kulturi. To se osobito tiče srednjovjekovnih groblja, često s grobovima poznatih evropskih rabina, učenjaka, znanstvenika i pisaca, s najstarijim očuvanim svjedočanstvima pismenosti, dok novovjeka, u pravilu veća groblja, podjednako rječitije govore najprije o eri haskale – tendencijama integracije, akulturacije i asimilacije, ali i uspostavljanja posebnog modernog židovskog identiteta te ideološko-religijskim strujama i bifurkacijama unutar židovstva. Sudbina groblja na području njemačkog Trećeg Rajha i država pod nacističkom vlasti, u doba Holokausta, kad su bila skrnavljena, razarana i uništavana, potresno i obuhvatno dokumentira najteže razdoblje povijesti Židova u Europi. Stoga je težište interesa, obnove i očuvanja na grobljima srednje i istočne Europe. Najviše je učinjeno u Njemačkoj, potom u Austriji, Poljskoj i Češkoj, dok se u istočnim i sjevernim rubnim područjima inicijative teže ostvaruju zbog političkih hipoteka, što ne znači da volja i svijest ne postoje. Nastojanja se odvijaju u dva paralelna smjera: inventariziranje, dokumentiranje, objavljivanje na internetu i u publikacijama te fizička obnova, uređenje i uspostavljanje trajne skrbi. I u jednom i u drugom teži se okupiti što više profesionalnih institucija i volonterskih organizacija, židovskih i nežidovskih, uključiti lokalne vlasti i inicijative te napokon osoviti svijest o europskom karakteru problema – drugim riječima, o univerzalnoj važnosti židovske baštine koja se dugo vremena, gotovo u cijeloj drugoj polovini dvadesetog stoljeća smatrala problemom Židova.

O židovskim grobljima bilo je riječi u širem kontekstu problematike povrata imovine na već povijesnom međunarodnom forumu, Washington Conference On Holocaust-Era Assets, 1998. kada je donesen posebni dokument, Principles on Nazi-Confiscated Art, kojim je obuhvaćena sva kulturna i povijesna baština. Na poticaj Jewish Claims-Conference i pod pokroviteljstvom Europskog vijeća uslijedio je 2000. međunarodni Forum u Vilniusu, s težištem na pitanjima kulturnih dobara i umjetničke baštine. Kao nastavak i u duhu Washingtonske konferencije, održana je 2009. u organizaciji češke vlade i niza čeških židovskih institucija, tematska konferencija u Pragu, gdje je u oslonu na Deklaraciju iz Vilnusa donesena Terezinska deklaracija. U njoj su sabrana sva pitanja, razmatrana na navedenim, ali i drugim forumima: od povrata i restitucije umjetničkih djela i kulturnih dobara, edukacije i sjećanja do istraživanja i prezentacije baštine – na međunarodnom planu i nacionalnim razinama. U Terezinskoj deklaraciji upozorava se na dvojak problem: povijesnih groblja, ali i masovnih grobova žrtava Holokausta u srednjoj i istočnoj Europi. Dok je određen broj starih groblja očuvan, uglavnom fragmentarno, masovne grobnice nisu sve istražene ni obilježene. Nakon uništenja tisuća europskih općina o starim grobljima uglavnom nema tko voditi brigu, dok o masovnim grobnicama deklarativno brigu vode različite javne institucije. Ni jedno ni drugo ne zadovoljava, kako zorno svjedoči stvarno stanje. Terezinskom deklaracijom apelira se na državne i lokalne vlasti, da pomognu u identifikaciji i obilježavanju masovnih groblja, a stara očuvaju od propadanja, da ih uredi i tretiraju kao nacionalnu baštinu.

Židovska groblja – dio europske kulturne baštine

Europsko vijeće donijelo je 2012. rezoluciju „Židovska groblja“, u kojoj najprije ističe povijesni udio Židova u socijalnom, kulturnom i ekonomskom oblikovanju Europe, utvrđuje da su židovska groblja i masovni grobovi dio europske

Krakov, groblje Remuh

kulturne baštine te poziva na zajedničku europsku odgovornost prema njoj s obzirom na goleme i nenadoknadle gubitke u doba genocida nad Židovima. Ističu se pozitivni primjeri brige za stara groblja i naglašava da je europski put kulture, Put židovske baštine, potaknuo sanaciju i restauraciju spomenika, a djelovao i na duhovnu obnovu razorenih općina.

Sa židovske strane židovskim grobljima u svijetu bavi se međunarodna volonterska organizacija International Association of Jewish Genealogical Societas, IAJGS, koja je uspostavila poseban program, Jewish Cemetery Project. Registar je zasnovan na jedinstvenom modelu, pristupačan na internetskom portalu koji upućuje na mrežu linkova. Tako je u istočnoj Europi utvrđeno 9.390 groblja i 10 logora smrti, u zapadnoj i jugoistočnoj 735 groblja i 2 logora smrti, u Velikoj Britaniji 156 groblja te u Njemačkoj 23.46 groblja i 8 logora smrti; ukupno, 12.627 groblja i 20 logora smrti. U Njemačkoj je 1987. Središnje vijeće Židova u Njemačkoj (Zentralrat der Juden in Deutschland) osnovalo arhiv za istraživanje povijesti Židova u toj zemlji, koji prikuplja podatke i o grobljima, a sjedište mu je u Heidelbergu. Konceptijski se oslanja na Skupni arhiv (Gesamtarchiv der deutschen Juden), koji je od 1905. do 1938. djelovao u Berlinu, a cilj je digitalizacija svih podataka. Kao internetski komunikacijski forum od 2003. djeluje Alemannia – Judaica, proizašla iz radne zajednice za istraživanje povijesti Židova u južnoj Njemačkoj, osnovana 1992. Dijelom se oslanja na dokumentaciju nacionalsocijalističkog Instituta za povijest nove Njemačke, koji je od 1936. imao istraživački odjel Judenfrage, a od 1942. počeo dokumentirati nadgrobne natpise u više gradova i regija, u očekivanju skorajšnjeg gašenja židovskih groblja. Istovremeno je u Pragu Eichmann dao urediti Židovski središnji muzej s predmetima i umjetninama likvidiranih općina i sinagoga iz Češke i Moravske, koji je kao „Muzej iskorijenjene rase“ bio otvoren 1943. Dotad je upriličio četiri izložbe, a upotpunjen je trebao biti drugom dokumentacijom, vjerojatno i o grobljima i s otprije pohranjenim najvrednijim nadgrobni spomenicima, ali nakaradna ideja nije ostvarena.

Neprofitna organizacija JewishGen za židovsku genealogiju osnovana je 1987. s ciljem da prikuplja i digitalizira podatke, okuplja oko 700 volontera, a njezina banka podataka danas sadrži više od dvadeset milijuna jedinica. Tijesno surađuje s muzejom židovske baštine (Museum of Jewish Heritage – a Living Memorial to the Holocaust) u New Yorku, osnovanom 1997. No isključivo grobljima bavi se također neprofitna organizacija Heritage Foundation for Preservation of Jewish Cemeteries (HFPJ), kraće AVOYSEINU, osnovana 2002. Sjedište joj je u New Yorku, a surađuje sa srodnom organizacijom, Committe for Preservation of Jewish Cemeteries in Europe u Londonu. AVOYSEINU pomaže Židovima u obnovi groblja u istočnoj Europi, gdje je izbrisana

većina štetla, stotine i stotine groblja oskrnavljeno i nestalo da ustupi mjesto poljoprivrednim, komercijalnim ili privatnim sadržajima i objektima. Uz njegovu profesionalnu i političku podršku – uspostavljanje kontakata s državnim, napose lokalnim vlastima – dosad je u cijelosti obnovljen niz groblja u Mađarskoj, Poljskoj, Ukrajini, Slovačkoj, Srbiji i zapadnoj Ukrajini. Navedeni londonski Komitet bavi se pak sefardskom baštinom u Španjolskoj, gdje je 2009. uspio naći rješenje za srednjovjekovno židovsko groblje u Toledu. Konferencija europskih rabina uz potporu Claims-Conference osnovala je 2006. fundaciju Lo Tishkach – European Jewish Cemeteries Initiative. Ime, Lo Tishkach – ne zaboravi, jasno svjedoči o cilju: predstavljajući i očuvajući židovskih groblja kao svjedočanstva sudbine europskih Židova, stradanja u doba Holokausta i učenja od povijesti. Najveći je projekt fundacije baza podataka o europskim grobljima, koja zasada obuhvaća 11 tisuća jedinica o grobljima i masovnim grobovima. Zasniva se na opsežnim istraživanjima, koja se sustavno objavljuju. Fundacija nastoji okupiti mlade ljude i poticati ih na obnovu židovske kulture u svojim sredinama. Svoju ulogu obilježava kao „malo svjetlo“ u velikom projektu klasifikacije i prezentacije židovske baštine.

Na Lidu – jedno od najstarijih europskih groblja

Očito je, da su napori svih tih organizacija usmjereni srednjoj i istočnoj Europi, gdje su gubici najteži. U zapadnoj Europi situacija je drukčija. U Francuskoj se Židovi od 1810. nisu sahranjivali na posebnim, nego na komunalnim grobljima, zahvaljujući stjecanju građanske ravnopravnosti još za revolucije. No ipak, težili su unutar njih urediti posebna područja, isključivo za židovske grobove, pa su tako na nežidovskim grobljima nastali židovski ansambli, kao na pariskim grobljima Pere Lachaise, Montmartre i Montparnase. Ona su očuvana u izvrsnom stanju, a uprave groblja u obnovi ne čine razliku između kršćanskih i židovskih grobova. U Italiji brigu za groblja vode lokalne zajednice, ali i židovske općine. Tako su u izvrsnom stanju najstarija groblja, kao u Pisi, Mantovi, Padovi, Ferrari, Anconi, a oba židovska groblja na Lidu u Veneciji pripadaju nazanimljivijima u Europi. Prvo, otvoreno 1396. pripada najstarijim europskim grobljima, dok noviji dio, na kojem se pokapalo od kraja 18. stoljeća sadrži cijelu paletu sefardske sekularne umjetnosti. No dok se starije groblje pažljivo njeguje, novije, s grobovima iz 18. i 19. stoljeća, zaraslo je, putovi su neprohodni, ali je područje iz kasnog 19. i 20. stoljeća uređeno i oplijevljeno. Za stanje najstarijeg područja možda je zaslužna paušalna svota od 200 eura za posjet, bez obzira na to koliko ima osoba. Posljednjih su godina restaurirana groblja u Anconi i Pesaru, potonje iz kasnog 17. stoljeća. Groblje je stavljeno pod zaštitu kao dio parka prirode San Bartolo i otvoreno 2002., proteže se na oko 15.000 m², a od

1.058 grobova čak 735 groba nalaze se na izvornom mjestu. Najstariji, iz 16. stoljeća na vrhu su padine koja se strmo spušta prema moru. U daljnjem toku muzealizacije uređena su dva tematska puta i informacijski punkt, a do 2005. restaurirani su pojedini važni grobovi i predstavljeni u katalogu-vodiču. U Švicarskoj, gdje je Židovima dopušteno naseljavanje u 17. stoljeću, najstarije groblje između mjesta Endingen i Lengnau otvoreno je 1751. Sadrži oko 2.700 grobova, a i danas je u funkciji. Već 1920. osnovan je Savez za očuvanje sinagoga, kao i groblja, u Endingenu i Lengnauu, koji i danas brine za njih. Od 1963. groblje je pod zaštitom kantona Argau i u odličnom je stanju. Godine 2009. otvoren je Židovski put kulture Endingen i Lengnau, koji su financirali kanton i lokalna uprava te privatni sponzori.

U Češkoj židovska su groblja uglavnom u vrlo dobrom stanju, zahvaljujući angažmanu Federacije židovskih općina u Češkoj, ali i lokalnom interesu. Federacija, koja je zajedno s praškom židovskom općinom vlasnik Židovskog muzeja Prag, koristi prihod od razmjerno skupih ulaznica za obnovu sinagoga i groblja u cijeloj zemlji. No u Češkoj židovska groblja u doba Holokausta nisu razorena, a njegovala su se i u doba komunizma, u čemu su sudjelovali i građani zbog pijeteta, ali i brige za sliku mjesta. Toj situaciji vjerojatno je pridonijela obnova već spomenutog Središnjeg židovskog muzeja u Pragu nakon Drugog svjetskog rata, koji je 1994. predan na skrb Federaciji i praškoj židovskoj općini. Prag, kao „čuvar židovske kulture“ trajni je uzor drugim mjestima u želji da se očuva sjećanje na uništene židovske općine. Poticaj daje i kulturni turizam koji godišnje dovodi stotine tisuća posjetitelja iz cijeloga svijeta. U Slovačkoj su nastojanja obnove koncentrirana na Bratislavu. Središnje udruženje židovskih općina nakon restitucije 1992. ima na raspolaganju 1991 nekretninu, najviše sinagoga i oko 700 groblja, koja su bila u vlasništvu 217 nekadašnjih općina; danas ih ima 11. Groblje, nestalo u doba komunizma pod prometnom magistralom, rekonstruirano je 2002. na inicijativu inozemnih privatnih sponzora. Nekoliko kilometara prema austrijskoj granici održali su se ostaci židovskog života u manjim mjestima, ali u većim gradovima židovska su groblja zapuštena, okružena bodljikavom živom i pod strogom paskom, da bi se spriječili vandalizmi kakvih je 2002. i 2003. bilo u Košicama, Levicama i Zvolima.

U Mađarskoj još postoji 1.600 židovskih groblja. Dok se za neka skrbe lokalne židovske općine ili lokalne vlasti, većina je godinama zapuštena i tako zarasla da se mnoga više na zapažaju u krajoliku. Zaklada za židovska groblja u Mađarskoj, MAZSIT, od 2006. uhvatila se obnove groblja uz potporu vlasti, organiziranih radnih akcija i uspostavljenjem režima ponašanja, istražuje natpise, tiska publikacije, a podatke objavljuje na vlastitom portalu. I Mađarski zavod za zaštitu kulturnih dobara i spomenika nastoji inventarizirati groblja, ali nema dovoljno kapaciteta da ih održava i čuva. Groblje u Salgótarjani utca, otvoreno 1874. sa svojim vrijednim klasicističkim i historicističkim spomenicima, grobnicama i mauzolejima, graniči s najuglednijim gradskim grobljem Kerepesi temető. Njegovo je opće stanje loše. Novo groblje u Kozma utca, u blizini gradskog Središnjeg groblja i još u funkciji, otvoreno je 1891. i pripada najvećim židovskim grobljima u Europi. Sadrži više mauzoleja i spomenika s oznakama mađarske secesije, odnosno, nacionalnog stila, a većim je dijelom uređeno. Posljednjih petnaestak godina sanirano je i obnovljeno više groblja sredstvima privatnih sponzora, kao u Sopronu i Mosonmagyaróváru.

Najbolji uvjeti postoje u Njemačkoj – zakonski, financijski i organizacijski. Gradovi Berlin i Hamburg, u kojima su očuvana i državnom skrbi uređena najveća europska groblja, kandidirali su svoja groblja za Listu svjetske kulturne baštine UNESCO-a. No veći su izgledi da budu uvršteni na Listu, ako se postave u širi, primjerice srednjoeurop-

Židovsko groblje u Černivcima, danas u Ukrajini

ski kontekst, na liniji Berlin – Beč – Budimpešta ili još širi međunarodni kontekst. To posebno vrijedi za sefardska groblja, mnoštvo kojih se nalazi u Novom svijetu, sve do Kariba.

Kamenčićima se podsjeća na jeruzalemski Zid

Židovska groblja i grobovi, ponašanje i rituali strogo su određeni religijskim načelima i propisima. Groblje se naziva Kućom grobova, Beit ha Kvarot, Kućom života, Beit ha Hajim, ali i Kućom vječnosti – Beit ha Olam. Najvažnije je osigurati pokojniku trajni mir, sve do pojave Mesije i uskrsnuća. Do tada grob pripada pokojniku. Grob nije dopušteno dirati, poravnavati ili premještati ni pokojnika ekshumirati, a nadgrobni spomenik mora ostati na svojem mjestu. Nadgrobni kamen, maceva, postavlja se i otkriva godinu dana nakon pogreba u posebnoj ceremoniji, Gilui Maceva, a simbol je obveze da pokojnik neće biti zaboravljen, kao što to rođaci daju na znanje ostavljajući na grobu kamenčić. Taj se običaj tumači na više načina, a rašireno je mišljenje da potječe još iz doba boravka u pustinji, kad su se grobovi kamenjem štitili od vjetrova i gladnih životinja. Prema drugom tumačenju, položnim kamenom podsjeća se na jeruzalemski Zid i Nebeski Jeruzalem. Groblje u pravilu pripada Hevra kadiši, društvu za pogrebe, njegu bolesnika, skrb za siromašne i došljake koje je postojalo u svakoj kehili, a njegovi su članovi pripadnici općine. Oni su prema svojem imovinskom stanju uplaćivali pristojbu, što je omogućavalo održavanje groblja i kupnju novih.

U početku grobovi su bili usmjereni prema Jeruzalemu, ali ta tradicija nestaje nakon 18. stoljeća, u eri haskale. Obično se nižu u gustim redovima, a kad na groblju više nema mjesta, na grob se stavlja sloj zemlje, pokojnici sahranjuju jedan preko drugoga, što daje dojam određenog kaosa, kako se to zapaža na slikovitom Starom židovskom groblju u Pragu. Najčešće su grobovi obrasli bršljanom i travom. Grobovi aškenaza imaju uspravni nadgrobni kamen, a sefarda položenu ploču ili šatorasti pokrov. U srednjoj i istočnoj Europi najčešći su aškenaski grobovi, ali i na njima se mogu naći sefardska područja. Natpisi slijede antičke grčke i rimske uzore, a imaju tri dijela. Uvodna formula je uvijek ista i glasi otprilike: Ovdje počiva... Srednji dio sadrži ime pokojnika, njegova oca, a kod udanih žena i ime supruge, možda titulu ili druge atribute, posljednje boravište, datum smrti i katkad pogreba. Često slijede formule o uzornom životu, a javljaju se i opširniji individualni biografski podaci. Natpis završava formulom: „Neka njegova / njezina duša bude upletena u svežanj života!“. Datumi se navode prema židovskom kalendaru, uglavnom u skraćenoj formi. Simboli upućuju često na pokojnikove zadatke u židovskoj općini ili na profesiju. Na povijesnim nadgrobnim spomenicima do 19. stoljeća prevladavali su religijski simboli, a kasnije se javljaju svjetovni.

Tako se na nadgrobnom spomeniku kohena (svećenika) nalaze ispružene

ruke raširenih prstiju, kao simbol blagoslova; leviti (službenici u hramu) obilježavaju se vrčem kao simbolom svoje službe, kad prije blagoslova kohenu lijevaju vodu preko ruku; šofar (rog) simbol je učitelja i predmolitelja; instrumenti za obrezivanje, škare i stezaljka, mohela (obrezivača). Kruna znači kruna dobrog imena, kako se spominje u izrekama oca i uobičajenoj formuli „umro u dobrom imenu“. Svjećnjak hanukija nalazi se uglavnom na ženskim grobovima i upućuje na obvezu žene, da pali svijeće na šabat. Nema veze sa sedmokrakim hramskim svjećnjakom, menorom, koja je nakon razaranja Jeruzalemskog hrama izgubila smisao i nema je na grobovima. Magen David (Davidov štit) javlja se prvi put na nadgrobnim spomenicima u Pragu, gdje je od 14. stoljeća sastavni dio zastave na koju su Židovi dobili pravo. Palmine grane usmjerene nebu dovođe se u vezu sa psalomom „Pravedni će se zazelenjeti kao palmino drvo“ i obećanje su nebeske nagrade za pravedni život. Ljiljani i tulipani potječu iz Pjesme nad pjesmama i simboliziraju ljepotu, plodnost i bogatstvo. Ukršteni prsti i par golubova simbol su supružničke ljubavi koja nadilazi smrt; srca, voljene djece, ali i dobrih i pobožnih ljudi. Pčele i košnice upućuju na marljivog i štedljivog čovjeka; slomljeni stup, koji se javlja i na kršćanskim grobovima, na prerano završen život, dok su drugi simboli za ranu smrt pješčani satovi i obrnute baklje.

Prema broju grobova najveće židovsko groblje nalazi se u sklopu bečkog Centralnog groblja, ali je najveće, s 500.000 grobova bilo razoreno groblje Soluna. Najstarije je Sveti pijesak u Wormsu, uređeno 1034. kad je sagrađena sinagoga, dok njegov najstariji grob potječe iz 1058/59. Nije veliko, sadrži 2000 grobova, među njima poznatih ličnosti, kao što su talmudski učenjaci Meir ben Baruch iz Rothenburga i Alexander ben Salomon Wimpfen, koje posjećuju Židovi iz cijeloga svijeta, dok su drugi važni grobovi u Dolini rabina.

Po starosti nakon Svetog pijeska odmah je Staro židovsko groblje Battonstrasse u Frankfurtu. Prvi spomen na njega potječe iz 1180., najstariji je grob iz 1272., a do 16. stoljeća imalo je nadregionalnu važnost. Koristilo se do 1828., ali je unatoč oštećenjima dijelom očuvano u originalnom obliku. Nalazi se u bivšoj židovskoj četvrti, Judengasse, getu, koji je postojao od 1462. do 1796. Dolaskom na vlast nacisti su namjeravali odstraniti grobove, a areal preurediti kao park ili dječje igralište. Godine 1942. razoreno je dvije trećine spomenika, dok je 175 najvažnijih pohranjeno u Povijesnom muzeju Frankfurta. Ti su grobovi 1950. premješteni na groblje, ali ne na svoja mjesta, jer se više nije znalo gdje su bili. Na groblju je očuvano oko 2.700 grobova, a fragmentarno 3.500: samo je istočno polje zadržalo srednjovjekovni izgled. Godinama se radi na rekonstrukciji groblja, pri čemu je najvažniji izvor katalog „Natpisi Starog groblja Izraelitske općine“ rabina Markusa Horovitza iz 1902. Grad Frankfurt povjerio je 1991/92. obradu grobova i natpisa Institutu Salomon Ludwig Steinheim pri sveučilištu Duisburg-Essen, koji izučava njemačko-židovsku povijest. Groblje je neposredno povezano s velikim memorijalom Neuer Börneplatz i Muzejom Judengasse, gdje su u arheološkom sloju prezentirani nalazi iz srednjovjekovnog geta. Za memorijal je još 1984. raspisan natječaj, ali je program kasnije znatno proširen i od 1996. memorijal je posvećen osudi antisemitizma. Trg je pokriven šljunkom, u osam je

Detalj sa židovskoga groblja Okopowa u Varšavi

redova posađeno 60 platana, u sredini je kubus sastavljen od građevnih ostataka uništene židovske četvrti. Sa sjevera graniči sa zidom srednjovjekovnog groblja, na čijem je vanjskom zidu od 1996. do 2010. uzidano 11.957 kamenih spomen-ploča s imenima Židova, građana Frankfurta, umorenih u koncentracijskim logorima. Memorijal Neuer Börneplatz zajedno s grobljem otkriven je 1996., no groblje je zatvoreno, a vodstva su povjereno glavnom frankfurtskom židovskom muzeju Jüdischer Museum Frankfurt).

Berlin – najveće očuvano židovsko groblje

Najveće očuvano židovsko groblje površine 42 hektara i sa 16.000 grobova nalazi se u Berlinu, u četvrti Weissensee. Groblje, mrtvačnica, žalobna dvorana, uredska zgrada i ograda s ulaznim dverima sagrađeni su prema projektu arhitekta Huga Lichta, a groblje je posvećeno 1880. Grobovi su poredani u 120 ortogonalno zasnovanih polja, a imaju različite strogo geometrijske oblike: pravokutnike, trokute i trapeze. Gusto je zasađeno drvećem, a udaljenija polja prekrivena su bršljanom. Ubrzo poslije posvećenja nastali su raskošni grobovi imućnih, koji su se željeli prilagoditi građanskom društvu, a ima i mauzoleja. U blizini ulaza uređeno je 1914. polje za židovske vojnike pale u ratu: jednostavne nadgrobne ploče poredane su na travnjaku i obrasle bršljanom, a između njih su jablanovi i živice od jorgovana. Spomenik, monolit od pješčenjaka, postavljen je 1927. na kraju terase memorijala. I stradanja Židova u doba nacizma ostavila su tragove na groblju. Od očaja zbog progona i deportacija mnogi su berlinski Židovi počinili samoubojstvo, tako da je broj pogreba 1942. dosegao vrhunac: između 1933. i 1945. pokopano je 1907 samoubojica. Postoji i polje urni na kojem je pokopan pepeo Židova, umorenih u koncentracijskim logorima, a na drugim nadgrobnim spomenicima upisana su imena mnogih žrtava Holokausta. U proljeće 1943. sakrili su članovi berlinske općine 538 svitaka Tore u novu Svečanu dvoranu groblja, sagrađenu 1910. U ljeto 1943. pogodila ju je požarna bomba, a iz ruševina izvučeno je 90 teško oštećenih svitaka, dok su druge Tore kraj rata preživjele u podrumu ispod Dvorane cvijeća i kasnije predane sinagogama u Berlinu, Saveznoj republici Njemačkoj i u drugim europskim zemljama. Na uništenje židovske pisane baštine podsjeća spomen-ploča s natpisom: „Tu leže oskrnavljeni svici Tore.“ Na dijelu groblja predviđenom za proširenje sahranjivali su se do 1945. Židovi koji su ilegalno živjeli u Berlinu, a njihova se smrt nije oficijelno prijavljivala nacističkim vlastima, tako da su njihovi pomagači bili pošteđeni od progona. Točni broj sahranjenih ni danas nije utvrđen. U doba deportacija groblje je mnogima služilo kao prolazni zaklon. No u bombardiranju Berlina od 1943. do 1945. mnogo je bombi palo na groblje. Oštećeno je 4000 grobova, vrtlarija i nova Svečana dvorana.

Nakon Drugog svjetskog rata velika berlinska židovska zajednica svedena je na ostatke ostataka: većina je ubijena, a mnogi su se iselili, pa je groblje služilo maloj zajednici istočnog Berlina. Grobljem se nitko nije bavio, zato što nije bilo potomaka, a briga za groblje ionako ne pripada tradiciji. Tek 1977. istočnoberlinski magistrat proglasio je Židovsko groblje Weissensee „spomenikom povijesti kulture“. O sanaciji i uređenju počelo se razmišljati tek nakon ujedinjenja. Troškovi su procijenjeni na 40 milijuna eura. O 125-oj obljetnici otvaranja groblja, 2005., Židovska općina Berlin pozvala je njemačku vladu da kandidira groblje za Listu svjetske baštine UNESCO-a, a tek 2009. počela je temeljita sanacija i rekonstrukcija ograde, kao uvjeta za očuvanje spomenika i mauzoleja. Radovi su dovršeni 2013. Na samom ulazu, iza raskošnog portala od kovanog željeza, nalazi se memorijal za šest milijuna žrtava Holokausta, a oko spomenika poredane su ploče s imenima koncentracijskih logora. U zoni ulaza nalazi se počasna aleja s grobovima važnih osoba, među njima grob borca otpora Herberta Bauma, na kojem su upisana imena dvadesetsedmorice članova Grupe Baum, pogubljenih 1942. i 1943. Na polju urni mjesto je našao pepeo ubijenih u plinskim komorama. Mnogi nadgrobni spomenici nose imena onih koji su pokopani na nepoznatim mjestima.

Za UNESCO-ovu Listu svjetske kulturne baštine kandidirano je i Židovsko groblje Altona na Königstrasse ili Portugesko groblje na Königstrasse (po sefardskom odjelu) u Hamburgu. Osnovano je 1611., službeno je zatvoreno 1869. ali se na njemu pokapalo do 1877. Zaprema 1,9 ha, sadrži 7.600 grobova od 8.474 izbrojenih pri zatvaranju 1869.: pripada najvećim grobljima u Njemačkoj. Od 1960. štiti se kao spomenik kulture. Sefardski dio groblja temeljito je istražen, a dokumentacija objavljena. Istraživanje aškenaskog groblja povjereno je Institutu Salomon Ludwig Steinmann, a dodatna su istraživanja započela 2013. Na ulazu groblja otvoren je 2007. komunikacijsko-edukativni centar, koji nosi ime sefarskog rabina Eduarda Duckesza (1768.-1944.),

epigrafičara, povjesničara i genealoga rođenog u Mađarskoj, a ubijenog u Auschwitzu. Groblju je Konferencija ministara kulture Njemačke 2014. pripisala „izvanrednu univerzalnu vrijednost“ i nominirala za UNESCO-ovu Listu. Zajedno sa židovskim sefardskim naseljem Jodensavanne i grobljem Cassipora iz 17. stoljeća u Republici Suriname u južnoj Africi te sefardskim grobljima na otocima Curaçao i Jamiaci, sada je na Listi čekanja i očekuje uvrštenje 2016.

Prag – u povijesnoj jezgri grada

Najpoznatije europsko židovsko groblje je praško, u nekadašnjoj židovskoj četvrti Josefov, u povijesnoj jezgri grada, nastalo u prvoj polovini 15. stoljeća. Na površini od jednog hektara nalazi se više od 12.000 grobova i kosti 100.000 ljudi. Do danas je zadržalo svoje srednjovjekovne dimenzije, jer u getu nije bilo mogućnosti proširenja, a pokojnici su se sahranjivali i do 12 slojeva. Opkoljeno je visokim zidom, a leži između dviju sinagoga, Pinkasove i Klausove, a u blizini su Staronova sinagoga i Maiselova sinagoga. U ogradu su 1881. uzidane gotičke nadgrobne ploče s napuštenog starijeg groblja, takozvanog Židovskog vrta. Na praškom su groblju grobovi nadasve poznatih osoba; tako slavnog rabina Löwa, koji je živio u 16. stoljeću i slovi kao tvorac Golema; nadalje gradonačelnika, rabina i mecene Mordehaja Maisela; člana tiskarske dinastije Zemah; povjesničara i astronoma Davida Gansa, sve iz istoga doba, pa gradske ljepotice Hendele Bassevi, supruge austrijskog dvorskog bankara, nadrabina Davida Oppenheima, kolekcionara hebrejskih rukopisa i drugih. Mnogo se posjećuje brežuljak Nephele, u grčkoj mitologiji Oblak, gdje su sahranjena djeca, mlađa od godine dana.

U neposrednom su susjedstvu, kako je navedeno, dvije sinagoge: Pinkasova iz 16. stoljeća i Maiselova iz 17. stoljeća. Ispod Pinkasove pronađena je privatna sinagoga, a današnju je 1535. sagradio jedan od najbogatijih praških Židova, Aron Mešulam Zalman Horowitz. Ime je dobila po njegovu unuku rabinu Pinkasu Horowitzu. Sinagoga nije u kulturnoj funkciji, a 1954. preuređena u memorijal za češke i moravske žrtve Holokausta. Na svim njezinim zidovima ispisana su imena oko 80.000 osoba, u abecednom redu prema obiteljima, mjestima i datumima deportacije. Osim imena izloženo je 4.000 dječjih crteža iz koncentracijskog logora Terezina, gdje je između 1942. i

Groblje Battonstrasse u Frankfurtu jedno je od najstarijih židovskih groblja u Europi

1944. bilo 10.000 djece ispod 15 godina. Pinkasova sinagoga dio je Židovskog muzeja u Pragu. I Maiselova sinagoga ima muzejsku namjenu i prikazuje židovsku povijest Češke od 10. do 18. stoljeća. Bankar i predstojnik Židovske općine, Mordehaj Meisel, kupio je 1590. zemljište da sagradi vlastitu privatnu sinagogu, za što mu je posebnu dozvolu dao car Rudolf II. Posvećena je već 1592., a u to je doba bila najveća u Pragu. Izgorjela je 1689. u velikom požaru geta i ponovno sagrađena, ali manja. U pregradnji od 1895. do 1905. dobila je sadašnji, neogotički izgled. Od 1955. sinagogom upravlja Židovski muzej Praga. Nakon dvije obnove, od 1996. tu je trajna izložba starije židovske povijesti Češke. U sakralnoj je funkciji ostala najpoznatija i najstarija očuvana sinagoga u Europi: Staronova ili Altnueu. Podignuta je sredinom 13. stoljeća u ranogotičkom stilu, odoljela je svim požarima u getu, a obnovljena tek 1883. i potom sanirana u tri navrata u 20. stoljeću. Nacisti je nisu dirali, jer su je htjeli pretvoriti u Muzej iskorijenjene židovske rase. Danas je religijsko središte praških Židova; u njoj se, kao i u Visokoj sinagogi i Jeruzalemskoj sinagogi održava služba Božja, dok druge sinagoge imaju muzejsku namjenu i s grobljem tvore jedinstvenu spomeničku sredinu.

Varšava – svjedočanstvo cvata i tragedije židovstva

Među istočnoeuropskim židovskim grobljima ističe se veličinom i ljepotom varšavsko groblje, na ulici Okopowa. Osnovano 1806., pripada novovjekim grobljima, na kojima su izmiješani pripadnici svih struja, uvjerenja i ideologija tadašnjeg židovstva, djeca, vojnici, komunisti i borci varšavskog geta. Zaprema 33 ha, sadrži 200.000 grobova, a u stilskom i arhitektonskom izrazu predstavlja epohu u najširem obuhvatu. Bilo je zatvoreno za nacističke okupacije, nacistima je služilo kao mjesto masovnih egzekucija, a pošto su tu sahranjene žrtve Varšavskog geta, groblje je demolidirano: razorene su sve zgrade, uključujući sinagogu i mrtvačnicu. U doba komunizma trebalo je biti žrtvovano brzoj gradskoj cesti, što nije realizirano. Tek 1990-ih počinje obnova. Sa svojim spomenicima, kenotafom mučeniku i branitelju djece Januszu Korszaku, novom Mirovnom sinagogom i to veliko europsko groblje, opterećeno teškim sjećanjima, ima dvojak kulturno-povijesni i memorijalni karakter.

Varšava je sa svojim spomenicima, židovskim lokalitetima, s tim grobljem, a i drugim grobljima, s više memorijala i najnovijim muzejom danas mjesto najveće koncentracije svjedočanstava cvata i tragedije europskog židovstva, dok Prag čuva jedinstvena djela židovske kulture i umjetnosti.

(Dr. sci. Snješka Knežević (1938.), povjesničarka umjetnosti, novinarka, književna prevoditeljica. Studij povijesti umjetnosti, njemačkog jezika i književnosti završila na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je i doktorirala. Od 1964. do 1989. urednica na Trećem programu Radio Zagreba, od 1987. stalna je vanjska suradnica Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, od 2007. ima status znanstvene savjetnice. Objavila je četiri knjige o urbanističko-arhitektonskim i kulturno-povijesnim temama Zagreba: Zrinjevac – 1873 – 1973. (1994.), Zagrebačka Zelena potkova (1996.), Zagrebu u središtu (2003.) i Zagreb: grad, memorija art (2011.) Na Trećem programu Hrvatskog radija od 2003. uređuje emisiju 'Baština, mi i svijet'. Za monografiju 'Zagrebačka Zelena potkova' dobila je Nagradu grada Zagreba za 1996. godinu, a za ukupni znanstveno-istraživački rad nagradu 'Neven Šegvić' Udruženja hrvatskih arhitekata za 2002. godinu.)

Grob Meyer Rotschilda na groblju u Battonstrasse u Frankfurtu

Židovski filozofi

Pesimisti su smiješni

George Steiner, kojemu je sada 85 godina, jedan je od najobrazovanijih i najbriljantnijih univerzalnih znanstvenika našeg vremena – jedan od posljednjih svjetionika stare europske razvijene kulture.

Razgovor o životu i smrti.

Barrow Road u Cambridgeu je izrazito mirna ulica. Udobni stari ljetnikovci djeluju izumrlo. Ovdje živi, povučena iza crvenih opeka, europska intelektualna elita. George Steiner otvara vrata, u pratnji svojeg starog psa. Ima plavi pulover, desna mu ruka visi poput slomljenog krila mlohavo uz tijelo, što još više naglašava krhkost njegove pojave. Pas nestaje u dubini kuće. Dva stolca stoje spremni ispred hladnog kamina.

DIE ZEIT: Smijemo li pitati, što se dogodilo ruci za pisanje?

George Steiner: Prirodna mana. Ovaj hendikep me isticao. Nikada nisam morao u vojsku. No bilo je to i mučenje. Morao sam naučiti zavezati si cipele. Nisam smio pisati lijevom rukom. Sve sam to naučio uz užasni nutarnji napor. Moja je majka bila neumoljiva. Svaku je poteškoću trebalo svladati.

ZEIT: Sad sve možete tom rukom?

Steiner: Pisati mogu. No mnogo toga ne mogu napraviti.

ZEIT: Vaš je otac postavio skretnice u vašem životu. Jednom ste napisali, da vas je podučio, kako veliku umjetnost najdublje proživljavaju oni ljudi, koji najintenzivnije žive.

Steiner: Moj je otac bio genije, prorok vidovitosti. Točno je predvidio što dolazi. Kad su francuski fašisti 1936. ulicama uzvikivali "Bolje Hitler nego Blum", povukao me na prozor i potpuno mirno rekao: "Nikada, nikada se ne smiješ bojati, to zovemo poviješću". Znao je da je najopasniji strah, a bio je čvrsto uvjeren da je sve zanimljivo. Teško to mogu izreći. Sad mi je kraj blizu a i to će biti interesantno.

ZEIT: Vaš otac je također znao da Židovi u Beču neće više imati budućnosti i 1924. prvi je put emigrirao. To je bilo rano predviđanje.

Steiner: Ali molim vas, gospodin Hitler je bio Austrijanac. Duboki antisemitizam potječe odonuda. Istina, već godinama imam najbolje veze s njemačkom kulturom, no li-bim se držati predavanja u Austriji. Tamo je neonacizam virulentan! Mislim, da bi anšlus tamo još uvijek bio jako dobrodošao.

ZEIT: Zašto bi baš Austrija bila posebno antisemitska?

Steiner: To je crna katolička trauma, nemam jednostavnog objašnjenja.

ZEIT: Cijeli ste život tragali za razlozima antisemitizma. Zašto se mrzilo Židove?

Steiner: Postoje tri velika slučaja ucjenjivanja Židova u ime ideala. Prvo mojsijevski monoteizam, s groznom apstrakcijom: čovjek si ne smije predočiti židovskog Boga, on je poput čistog zraka u pustinji. Onda je došao židovski Krist u propovijedi na gori, koja tekstualno proizlazi iz židovskih proroka. Treći je mesijanski socijalizam: povjerenje za povjerenje, ne novac za novac. Tu smo u svijetu Izaije, Jeremije i Marxa. Tri puta govori Židov ljudima: moraš biti bolji no što jesi. Za to nema oprosta. I nikada ga neće ni biti.

ZEIT: Ali i kršćani su monoteisti i vjeruju u jednog skrivenog Boga.

Steiner: Kršćanstvo nema ništa s monoteizmom! 3000 sve-taca! Ne znam koliko relikvija. Molim vas! To je politeizam najočitiije vrste, tu nema pravog razumijevanja. Prije no što Židovi dobrovoljno uđu u ekleziju, nema pravog drugog Kristova dolaska. Mi smo vaši taoci. To nije baš ugodno.

ZEIT: Vaša je obitelj 1940. posljednjim brodom iselila iz Genove u Ameriku. Većina Nijemaca vaše generacije učestalo tvrdi, da o zatoru Židova tijekom Drugog svjetskog rata nisu ništa znali. Jeste li vi znali?

Steiner: To je mit, da se nije znalo. Ispričat ću vam važnu priču. 1940. je francuska vlada poslala mog oca u New York da kupi borbene zrakoplove. U Wallstreet klubu za susjednim stolom sjedi njemačka delegacija. Jedan od Siemensovih direktora pozove mojeg oca te mu kaže: "Fritz, izvuci svoju obitelj, doći ćemo poput pošasti". Moj mu je otac povjervovao i odmah nas povukao u SAD. To nas je spasilo.

ZEIT: Vaše je školovanje počelo u šestoj godini, kad ste s ocem čitali Homera u originalu. To je nevjerojatno.

Steiner: Znao, postoje dvije vrste ljudi. Oni, koji su sami sebi zanimljivi, siromasi. I drugi, koji nalaze nešto zanimljivije vani. Čovjek se može specijalizirati za noćne posude Ming dinastije i onda je sretan. Čovjek uči, radi na tome,

sakuplja. To može sve biti, sport ili umjetnost. Važno je, da se čovjek osjeća sićušnim u odnosu na objektivnu vanjsku fenomenologiju. Meni je Homer sa šest godina bio najzudljivija priča na svijetu. Drhtao sam od uzbuđenja!

ZEIT: Vaš je otac cijenio europsku pisanu kulturu poput svetih tekstova.

Steiner: Njemu je bilo najvažnije: svaki dan nešto naučiti! Kao dijete je došao iz sjevernočehske seoske kulture u Beč, u slavnu Favoritenstrasse, gdje su živjeli samo Židovi. A Židov koji je došao u Beč bio je na putu u svjetsku kulturu. Beč je grad Mahlera, Freuda, Wittgensteina, židovska lista se nastavlja. Mi smo oblikovali 20. stoljeće za sve nas. Za Židove je kultura bila putovnica.

ZEIT: Vaše obrazovanje je za nas poratnu djecu zastrašujuće. Malobrojni su poznavatelji europske kulture poput vas. Zar se danas ne može više čitati i učiti na vaš način?

Steiner: Tu sam ja staromodan. Nepravilne grčke glagole treba učiti sa strahom. U francuskom liceju u New Yorku imao sam divnog nastavnika iz grčkog, koji je na nas bacao kredu. Ne vjerujem da se teško uči s ljubavlju. Postoje nadareni ljudi, kojima ništa nije naporno. Ali mi prosječni se moramo uznojiti i bojati. Treba nam staromodna disciplina učenja i onda postaje veselo. Stvar se preokrene. Jednog dana onda kažemo, da i mi možemo čitati Homera.

ZEIT: No ipak sve to učenje grčkog i sve te brojne studije o Homeru nisu u prošlom stoljeću baš bile od velike koristi.

Steiner: To je povijest strašnog razočaranja. Bože, kakav je Njemačka imala glazbeni i kazališni život! Vjerovalo se da humanistički ideali, da muzeji i kazališta štite od neljudskoga. Ali ne samo da nisu štitili, barbarstvo je poniklo iz samog tla najviše kulture. Dok se u Münchenu izvodio Debussy, mogli su se u susjedstvu čuti krici iz vlakova za Dachau. Znam da je besmislena, glupa primjedba, ali moram je izreći: ni glazba nije rekla NE. Ni jedno umjetničko djelo nije reklo NE.

ZEIT: A posebno vas je mučilo, da je logore podigla upravo jedna od najznačajnijih europskih kultura?

Steiner: Stajalo me mnogih godina života shvatiti, zašto je upravo vrlo razvijena kultura tako zabrazdila. Taj me stav plašio. Ja sam još jako dugo skoro viktorski vjerovao, da razvijena kultura čini ljude boljima.

ZEIT: U međuvremenu jako melankolično govorite o našoj sadašnjosti kao o postkulturi, kad ste jako srditi, čak i o sekretkulturi.

Steiner: Od te se katastrofe ne možemo oporaviti, od dva svjetska rata, od Holokausta i čitavog staljinizma. Možemo krenuti dalje, ali nikada se nećemo oporaviti. Pomislite na nestale, čija su djeca, čak i unuci također nestali. I još uvijek nam manjkaju.

ZEIT: Ali ta se krivnja ne može nasljeđivati u sve vijeke vjekova.

Steiner: Ubijanje ljudi se nastavlja i nastavlja. Danas na svijetu ima više ropskog rada no u starom svijetu. Djeca gladuju u Siriji, trebalo bi ih spasiti, ali se ne spašavaju. Svakodnevno nas bombardiraju monstroznim stvarima.

ZEIT: Zašto ste se nakon Drugog svjetskog rata usprkos svemu vratili u Europu?

Steiner: To je bila iduća drama. Kao mladom akademiku bila su mi u Americi otvorena sva vrata, odmah su mi ponudili čak dvije katedre na komparativnoj književnosti. No, moj je otac rekao: "Ako ostaneš u Americi, onda je Hitler pobijedio". Kojeg li ponosa u tim riječima! Iste sam večeri rekao svojoj mladoj američanskoj supruzi: putujemo u Europu.

ZEIT: Jeste li to požalili?

Steiner: Naša djeca i unuci žive u Americi. To je jedino mjesto na svijetu, na kojem za Židove pokretne stubice voze naviješe. Tamo bi bio imao puno normalniji život. Protuargument: ovdje govorim svoja četiri jezika. Bez njih ne mogu ni misliti ni osjećati. Ja sam svoja četiri jezika. To je moguće samo u Europi, sa svim ograničenjima, jer u Europi nam je jako loše, duševno i ljudski. Tu i tamo se pojave povoljne konjunktore, čak i koje privredno čudo. No ovdje prije svega vlada silni umor. Gdje god sam svijetom putovao, mladi vjeruju u budućnost. Samo ne u Europi. Odavde i najdarovitiji žele otići.

ZEIT: Što vam je u mladosti bio životni san?

Steiner: Tu dirate u veoma bolnu točku, pa moram govoriti polagano. Htio sam postati pisac ili možda i slikar ili crtač. Ali za mojeg je oca učitelj, rabi, bio vrhunac. Rekao je da je cilj uspjeha, kojeg je financijski imao, bio vidjeti me kao učitelja koji će druge naučiti kako voljeti sve veliko. Ja sam to prihvatio. Nisam pokušavao postati pisac. Kultura je bio naš put u život, njime treba nastaviti.

ZEIT: Kasnije ste protestirali protiv premoći sekundarnog svijeta. Potužili ste se, da će poplava komentara i kulturno blebetanje rezultirati nestajanjem umjetničkih djela.

Steiner: Pisac, umjetnik, glazbenik meni predstavljaju realnost. Poštar koji prenosi njihove poruke, to sam ja. Ne treba ih nikada pomiješati. No ipak je najsvetije biti učitelj. To je duboko, duboko židovski i obilježilo je moj život. Morao sam prihvatiti i akceptirati obrazovni zadatak velike židovske tradicije, da sami ne nudimo ništa prvoklasnoga. Genij kritičara, ali ne i mysterium tremendum stvaranja.

ZEIT: Vi ste ocu i židovskoj tradiciji žrtvovali mladost.

Steiner: Sada, kad je kraj blizu, to je veliko razočaranje. U sebe samoga, ne u svoje roditelje. Da sam bio drukčiji čovjek, bio bih rekao NE. To pokušavam kao slobodni pisac. Napisao sam mnogo pjesama, a nijedna nije objavljena. Ali bio sam jako blizak s roditeljima. *Maman* je mnogo toga riskirala sa mnom. Bila je bečka Grande Dame, izrazita umjetnička duša. Možda mi je ona dala hrabrosti. No u jednom trenutku to postaje prekasno.

ZEIT: Imate li posljednji veliki projekt?

Steiner: Radim na posljednjoj hipotezi o univerzalnoj mržnji prema Židovima. Sada na svijetu ima više Židova nego prije Holokausta. I to je skandal, ontološki, metafizički i ljudski skandal, koji nam opet neće oprostiti. Gdje su danas Etruščani? Gdje su Grci, najdarovitiji narod ljudskoga roda? Svi su nestali. Ali paradoksalno preživljavanje sada traje već četiri i pol tisuće godina.

To postaje polako ozbiljno. Židovstvo je sklopilo savez sa životom, biti-na-životu, čega nema ni u jednoj drugoj kulturi. Židov, koji je smrt tako često doživio, kaže NE smrti. O tome će pričati moja sljedeća knjiga.

ZEIT: O čemu mislite, kad pomislite na vlastitu smrt?

Steiner: Onda neću više morati podnijeti prijavu o porezu na dohodak.

ZEIT: Na koncu vašeg velikog djela nalazi se jedna mala, jako uspješna knjiga koja govori o tome, zašto nas razmišljanje rastužuje.

Steiner: Biti tužan nije najgore, to su "Marienbadske elegije" jednog života. Ali čovjek je kao stari pesimist smiješan. Na koncu smo kraj i novi početak, živimo u prijelaznom razdoblju. Ja osobno nisam u stanju shvatiti crne rupe u svemiru, no mladi to mogu. To je fantastično.

ZEIT: Jeste li jako osamljeni?

Steiner: I te kako! Ja sam jako, jako osamljen iznutra. Od smrti velikih ljudi poput Gershoma Scholema nemam skoro nikoga. James Watson je dolazio nekoliko puta do mene, zadnji puta prošle godine. Radije sam sa životinjama nego s ljudima. Sram me je, ali to je tako. Životinje šute. To je potpuno razumijevanje. Moj će pas znati kakav je bio intervju, on na meni njuši vibracije postojanja, ne mogu to drukčije objasniti.

(Iz hamburškog tjednika *Die Zeit*. S Georgeom Steinerom razgovarala *Iris Radisch*)

S njemačkog prevela *Jasna Križaj*

George Steiner u hrvatskim prijevodima

Francis George Steiner rođen je 23. travnja 1929. u Parizu (otac: dr. Frederick George; majka: Else), kamo se obitelj preselila pet godina ranije. God. 1940. Steinerovi se, pošavši slijedom pouzdanih informacija na putovanje u New York u punom sastavu, otamo nisu vratili. Mjesec dana kasnije nacisti su okupirali Pariz; od nemalog broja Židova s kojima je Francis George pohađao licej u prestižnom 16. arondismanu, na životu će (osim njega) ostati samo jedan. Američko državljanstvo dobio je god. 1944.

Školovanje: francuski *Lycée*, New York (*baccalauréat*); Čikaško sveučilište (BA: matematika, fizika, književnost, 1948); Sveučilište Harvard (MA, 1948); Balliol College, Oxford (PhD, 1955). Svojim prvim imenom, Francis, pre-stao se služiti nakon diplome.

Nakon što mu je 1951. na Oxfordu odbijena disertacija, priključuje se redakciji londonskog tjednika *The Economist* (1952 -1956). Od 1956. do 1958. radi na Princetonu (The Institute for Advanced Study - Institut za znanstveni studij). Akademске godine 1958/59. predavao je u Innsbrucku kao gostujući profesor u okviru Fullbrightova programa. U arhivi Churchill Collegea, na kojem je predavao u razdoblju 1961 - 69, pohranjena je korespondencija triju generacija obitelji Steiner, neke obiteljske fotografije, dokumenti i niz osobnih predmeta.

God. 1974. imenovan je profesorom engleskoga i komparativne književnosti na Ženevskom sveučilištu, odakle se 1994. povukao u mirovinu. Sljedeće akademske godine pozvan je na Oxford kao gostujući profesor europske komparativne književnosti u ciklusu *Weidenfeld Lectures*.

Naporedo je pisao književne prikaze i eseje u tjednicima *The New Yorker* (u potonjem je 1966. preuzeo rubriku Edmunda Wilsona), *The Observer* i *Times Literary Supplement* (s potonjim povremeno surađuje i u trećem tisućljeću).

God. 1955. vjenčao se sa dr. Zarom Shakow (Amerikankom litavskog podrijetla, koja je - završivši Mount Holyoke College u South Hadleyu, Massachusetts - bila aktivna na njujorškoj kazališnoj *off* sceni i 1960-ih objavila neke radove o kazalištu, npr. *Curtain Time* [otpr. *Kad padne zastor*]). Oboje njihove djece, Deborah i David, znanstvenici su u SAD-u.

Dobitnik je najprestižnijih književnih nagrada doslovce diljem globusa; god. 1984. dobio je odličje viteza Legije časti.

Objavio je tridesetak knjiga, ponajviše zbirke književnih i filozofskih eseja. On je autor koji ne ostavlja ravnodušnim: ili ga neizmjereno cijenite, ili - a događalo se - u njegovoj zastrašnoj erudiciji nalazite neprovjerena mjesta. S druge strane, sâm je napisao da su ga izrugivači nerijetko plagirali (v. *Errata*), osobito pionirsko njegove djelo *Poslije Babilona*.

Steinerovu autorsku posebnost lucidno je i točno portretirao Slobodan Šnajder:

"[...] Kao što je život proživio između Beča, Pariza, Cambridgea i New Yorka, a to su ipak različiti 'kulturni krugovi', tako su i njegovi teorijski interesi 'preskakali' iz jednog

područja u drugo. Bio je nadasve pažljiv čitač, možda po osnovnom habitusu ponajprije komparatist; dakle, onaj koji sabire i uspoređuje, više nego onaj koji svoje sustave ispređa iz vlastitog povijesma. Ukazujem na razliku između pčele i pauka, u uvjerenju da ovakve usporedbe Steineru ne bi bile strane.

Njegova se erudicija zapanjujuće razvila; ona imponira čak i u najnovije doba, kada je sve što se uopće može znati dostupno na internetu (što ima za posljedicu da je u intelektualnoj produkciji sve više materijalnih grešaka; budući da se gotovo sve može lako provjeriti, nitko to više ne čini). No Steiner je velik autor po tome što umije povezivati, ne samo uspoređivati; Steineru zahvaljujemo mnoge uvide koji određuju moderno stanje svijesti, a da ona toga nije svjesna. [...]" (*"Šljunak u cipeli čovječanstva" Mogućnosti*, 1-3 / 2010)

*

Ovaj popis prevedenih djela Georgea Steinera donosi najprije samostojne knjige, kronološkim redom; slijede ulomci iz većih cjelina, eseji i razgovori objavljeni u periodici, preneseni prema katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice i vlastitoj zbirci "steineriane".

Smrt tragedije. Prev. Giga Gračan. Centar za kulturnu djelatnost Saveza

socijalističke omladine, Zagreb 1979.

Errata. Propitani život. Prev. Giga Gračan. Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2004.

S iscrpnim dossierom kritičke recepcije *pro et contra*, književne i kazališne.

Gramatike stvaranja: predavanja s Gifford seminara 1990. Prev. Goran Vujasinović. Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2006.

Ideja Europe. Prev. Nikica Petrak. Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2009.

Knjige koje nisam napisao. Prev. Giga Gračan. TIM press, Zagreb, 2011.

S ažuriranom piščevom bibliografijom.

"Poslije Babilona." Pogovor istoimenoj knjizi, *After Babel*. Prev. Giga Gračan.

Dubrovnik, 3 / 1980.

"O privatnom jeziku." Iz knjige *After Babel*. Prev. Stipe Grgas.

Dometi, 2 / 1990.

"Ima li išta u onome što kazujemo?" Iz knjige *Real Presences*. Prev. Ljiljana Filipović. *Treći program Hrvatskog radija*, 27 / 1990.

"Tajne govora." Prev. Irvin Lukežić. *Rival*, 2-4 / 1992.

"Poviesnost snova: dva pitanja upućena Freudu." Iz *I linguaggi del sogno*. Prev.

Željka Matijašević. *Treći program Hrvatskog radija*, 37 / 1992..

"Mala velika svjetska književnost." Prev. Tamara Marčetić. *Lettre internationale*, 17-18 / 1996.

"Melodije za milijune." Prev. Pavel Rojko. *Tonovi*, 1 / 1999.

"Razgovor." Prev. Dodi Komanov. *Europski glasnik*, 4 / 1999.

Ne spada u žanr intervjua, već prije u filozofske dijaloške refleksije.

"Gramatike stvaranja." Poglavlje iz istoimene knjige, *Grammars of Creation*. Prev. Mirjana Paić Jurinić. *Europski glasnik*, 7 / 2002.

"Arhivi raja." Iz zbirke *No passion spent: Essays 1978 - 1996*. Prev. Tomislav Brlek. *15 dana*, 1-2 / 2004.

"I nesreća je uzbudljiva." Razgovor s Elisabeth Levy. Prev. Bosiljka Brlečić.

Republika, 3 / 2007.

"O prevodenju kao 'ljudskoj sudbini.'" Prev. Bosiljka Brlečić. *Ibid*.

"Građanski rat i suton Europe". Razgovor s Isabelle Albaret i Olivierom Monginom. Prev. Ita Kovač. *Europski glasnik*, 13 / 2008.

"O čovjeku i zvijeri." Esej iz zbirke *My Unwritten Books*. Prev. Giga Gračan. *Mogućnosti*, 1-3 / 2010.

"Šuplje čudo." Esej iz zbirke *Language and Silence*. Prev. Giga Gračan. *Europski glasnik*, 17 / 2012.

"Transcendentno vrznanje i povratak u geto." Razgovor s Alexisom Tadiéom i Paulom de Sinetyem. Prev. Marija Bašić. *Europski glasnik*, 18 / 2013.

"Heideggerova šutnja." Iz monografije *Heidegger*. Prev. Giga Gračan.

Europski glasnik, 19 / 2014.

Anotirano bilješkama o Steinerovim spoznajama s početka 1990-ih; u tada ponovljenom izdanju svoj tekst iz 1978. nije izmijenio. U proljeće 2014. objavljeni su prvi svesci Heideggerovih *Crnih bilježnica* s neuvijenim antisemitskim pasażima. Prema dostupnim podacima, Steiner se do trenutka sastavljanja ovog popisa nije s tim u vezi oglasio.

Giga Gračan

(Giga Gračan je novinarka, književna i kazališna kritičarka, urednica u III. programu Hrvatskoga radija od 1991. do 2010, dobitnica nagrade »Iso Velikanović« 2011. za životno djelo na području književnog prevodilaštva.)

Agnes Heller: "Smisao života je živjeti"

Mađarska filozofkinja Agnes Heller uvijek je bila autsajder: kao Židovka, filozofkinja, marksist i emigrantica. Danas kao 85-godišnjakinja želi biti još samo jedno: ona sama.

Razgovor o krivnji i samooslobođenju.

Intervju Tobiasa Habera za *Süddeutsche Zeitung Magazin*,

SZ-Magazin: Vaš otac i mnogi Vaši prijatelji ubijeni su u koncentracijskim logorima. Vi osobno ste doživjeli Holokaust i staljinizam, nekoliko ste puta jedva izbjegli smrti a 1977. ste emigrirali nakon desetljeća represija mađarskog komunističkog režima. Kako ste uspjeli ostati uljudno biće?

Agnes Heller: Dobro je da kažete "uljudno".

Zašto?

Jer zapravo sam uljudan, ne dobar čovjek, to nije isto. Doobar čovjek posjećuje stare i bolesne. Sjedi uz njihov krevet i razgovara s njima, čak i kad nisu u rodu ili prijateljeni. Ja nisam svetica, ja sam uljudna, to je građanska kategorija.

Je li uopće bilo moguće proživjeti 20. stoljeće bez krivice?

Meni nije uspjelo. Kao dijete sam imala četiri dobra prijatelja. Ja sam jedina preživjela. Stoga se jasno osjećam krivom.

I još me nešto opterećuje do danas: da sam nekoliko godina bila član komunističke partije, koja je u gulazima bila odgovorna za smrt tisuća ljudi.

Zašto ste se učlanili - iz idealizma, naivnosti ili prisilno?

Iz uvjerenja. Nitko me nikada u životu nije mogao na ništa prisiliti. Čak i kad sam počinila loše stvari, bilo je to svojevoljno. Nakon pakla nacionalsocijalizma jednostavno sam žudjela za izbavljenjem.

Čeznula sam za društvom i jednostavnošću pa sam se 1947. učlanila. Bila sam sigurna, da je partija samo loša pretvorba dobre stvari, no uskoro sam morala spoznati, da partijska svakodnevnica nije imala nikakve veze s mojim idejama.

Jesu li ljudi posebno složni u politički zlosretnim vremenima?

Nisu sva loša razdoblja jednaka. Između 1949. i 1953. bojao se u Mađarskoj, primjerice, svako svakog, jer je i najbolji prijatelj mogao biti doušnik. Bilo je to vrijeme staljinističkog zastrašivanja, zabrane vršenja zvanja i internacijskih logora. Trebali ste samo spomenuti, da vam se ruski film u kinu nije svidio, slijedeći je dan to već znao partijski sekretar. Moj učitelj, filozof Georg Lukács, uvijek je govorio: nesreća se svima događa, no pametan se čovjek time može okoristiti.

Jeste li se okoristili svojim iskustvom u nacionalsocijalizmu?

Nacionalsocijalizam nije bila nesreća, to je bio pakao, to je nešto drugo. Godine od 1949. do 1953. su bile nesretne, ali je to i vrijeme u kojem je rođena moja kći. Ništa nije samo crno ili bijelo, sve je crno s bijelim ili bijelo s crnim točkama. Nema dobitka ni gubitka. Niti gubitka bez dobitka.

Možemo li se osjećati slobodni samo ako smo prije bili neslobodni?

Nikad se nisam osjećala neslobodnom, čak ni onda, kad sam trebala biti strijeljana. Imala sam 15 godina, kad su nas odveli iz geta na Dunav. Kad sam iz daljine čula pucnjeve, bilo mi je jasno da ću umrijeti. Na riječnoj su obali ljudi jedan za

drugim ubijani hicem u potiljak, no ipak se nisam bojala. Ni jednog trena nisam mislila na smrt, čak ni na majku, koja je stajala uza me. Jednostavno sam buljila u Dunav i mislila: kad ću skočiti? Kad ću skočiti? Na kraju nisam morala skakati. U jednom je trenu akcija strijeljanja samo prekinuta.

Mladim ljudima se često pomalo neotesano predbacuje, da im je previše dobro, jer nisu doživjeli rat. Može li bezbrižno djetinjstvo predstavljati nedostatak?

Ponavljam: nema dobitka bez gubitka. Danas mogu prvenstveno mladi iz srednjeg sloja relativno slobodno odrastati, no zato su prilično neurotični. Tko je preživio Holokaust, taj nije neurotičan.

No, ne možemo si željeti zlo, samo kako ne bismo bili neurotični?

Pitate, kao da je život zagonetka koju treba riješiti. Smisao života je živjeti. Mi smo bačeni u život, nema alternativne priče.

Nakon narodnog ustanka 1956. isključeni ste iz partije, izgubili ste mjesto na sveučilištu pa ste morali predavati na djevojačkoj gimnaziji. Danas u svakoj prilici kritizirate mađarsku vladu pod Viktorom Orbánom. Zapravo ste cijeli život bili svojeglavi.

Točno.

Osjećate li se stoga možda posebno ili bespomoćno?

To me ispunjava energijom i srećom. To je moj karakter, moja priroda. A dok djelujem sukladno svojem karakteru, osjećam se dobro. Tko sam sebi laže, mora nužno biti nesretan. Čovjek mora djelovati prema svojem karakteru, čak i kad je kraj porazan, jer bi alternativa bio još veći poraz.

U školi vam je jednom neki dječak rekao: "Kako si ti pametna, iako si djevojčica."

A znam i što sam mu odgovorila: "To je kao da kažeš: kako ti dobro voziš bicikl, iako si majmun." Ali taj stav je bio potpuno normalan. I kasnije sam pri svakoj konferenciji mogla biti sigurna, da će mene zadnju prozvati, iako sam se prva javila. Znao, moja baka je bila prva žena koja je studirala na bečkom sveučilištu: povijest i njemački jezik. Morala je sjediti sasvim straga i s vanjske strane, kako ne bi ometala dečke. Na kraju predavanja su joj zadigli suknju i ismijali je. Ali na završnom je ispitu bila najbolja. Nakon toga je više nitko nije ismijavao. To je do danas tako; žene moraju biti bolje.

Jeste li feministica?

Ne. Feminizam je jedan Izam, pa možete pretpostaviti zašto nikada više ne želim biti dio nekog Izma. Od kad živim, protestirala sam protiv ugnjetavanja, bilo da je uzrok muškarac, žena ili partija. To držanje je izazvalo propast mojeg prvog braka.

Kako?

Moj se suprug želio prilagoditi komunističkom režimu, ja sam se htjela boriti protiv toga. Predbacivao mi je, da uništavam njegov život, a ja sam samo htjela spasiti svoj vlastiti filozofski život. Kao liječnik ili fizičar možemo se prilagoditi totalitarnom sustavu a da sami sebi ne lažemo, kod filozofa to ne vrijedi, vlastita biografija prejako utječe

Fotografija: Daniel Gebhart de Koekkoek

na razmišljanje i rad. Osjećala sam prisilu i oslobodila sam se toga – rastala sam se.

Ide li ženski pokret u dobrom smjeru?

To nije upitno. Ženski je pokret do sada najveća revolucija čovječanstva i bit će, za razliku od svih drugih revolucija, jednog dana potpuna. Možemo se svađati, je li to dobro ili nije, no kako rekoh, u životu je sve dobitak i gubitak. Jedino što možemo učiniti je maksimirati dobitke i minimizirati gubitke.

Uskoro ćete navršiti 85 godina, pišete novu knjigu, brinete o doktoratima, putujete svijetom i držite jedno predavanje za drugim. Odakle vam sva ta snaga?

Što reći? Život bez pisanja, to jednostavno ne ide. Teško zamislivo, jer je pisanje za mene erotski doživljaj. Upravo sam se vratila iz Meksika, gdje sam održala predavanje o Marxu, sutra putujem u Beč. Pisanje, razmišljanje, izlaganje, to je moj život.

O čemu upravo sada razmišljate?

Moja zadnja predavanja bila su o predrasudama, empatiji, o biti revolucija i ženskog pokreta. Ako uvijek razmišljamo samo o istim stvarima, postaje to dosadno, pa smo i mi dosadni.

Tko je najviše djelovao na vas?

Naravno Georg Lukács, kod kojeg sam promovirala i čija sam bila asistentica. On je bio moj svjetionik, logos u ljudskom obliku. On je, osim mog oca, bio jedini čovjek kojem sam željela imponirati.

Je li točno, da vam je oporučno ostavio svoje nasljedstvo?

Ne. Želio ga je ostaviti mojem mužu, ali je on to odbio.

Zašto?

Jer se to ne radi, naslijediti novac.

Radilo se o mnogo novca?

Da, no Lukács je umro 1971. Tada su nas stalno špijunirali. Tko je imao novaca, tog su svi mrzili, od državnog osigu-

ranja do bliskih prijatelja. Vjerujte mi, pod takvim je režimom bilo bolje imati što manje novca.

Usprkos brojnim represijama uspjeli ste nekoliko puta putovati na zapad.

Da, 1962. sam sa svojim prvim mužem bila u Veneciji, Firenci i Rimu. Možete li to zamisliti? Sa sto dolara u džepu proveli smo tri tjedna u Rimu. Stanovali smo u hostelu, jeli kruh i sir i pili vodu iz javnih slavina.

Kasnije ste emigrirali u Australiju. Što ste tamo naučili?

Upoznala sam potpuno novu vrstu slobode. Najednom sam mogla ući u zrakoplov i odletjeti. A grad poput Beča uopće više nije bio daleko, avionom samo 24 sata. Za dozvolu izlaska iz Mađarske čekali smo pola godine.

1986. ste naslijedili katedru Hannah Arendt u New Yorku.

Da, volim Ameriku no ipak sam jako kritična prema toj zemlji, no to je tako kad nešto volimo, zar ne?

Što vam se sviđa u Americi?

Činjenica, da se svaki Amerikanac osjeća dijelom države, građaninom, on je citizen, to sam vidjela kod skoro svih svojih studenata u New Yorku. A tek solidarnost među ljudima. Oni ne trebaju državu, oni su država. Europa nije uspjela do dana današnjeg integrirati svoje migrante; u najboljem se slučaju radi o asimilaciji. To je u SAD potpuno drukčije. Tamo nitko ne mora učiti nacionalni jezik ako to ne želi. Useljenici se ne moraju odreći nacionalnih tradicija a ipak su američki patrioti.

U Europi se često čuje: Amerikanci su površni.

S tim se argumentom ne slažem. Jasno je, da je Europa izvor i američke kulture, ali ne više danas. Europa je postala muzej.

To nije nikakav protuargument.

Ljudi tamo neizmerno gladažu za kulturom i znanjem. Tisuće odvjetnika, bankara i liječnika izdaju hrpu novaca kako bi posjećivali neke večernje tečajeve. Na mojim je predavanjima uvijek bio i jedan odvjetnik. Jednog sam ga dana upitala: "Zašto to činite?" Odgovorio mi je: "Jer želim shvatiti bit života." To je naravno naivno, Europljanin nikada ne bi rekao tako nešto, ali razumijem što time misli. Amerikanci nisu cinični, oni se nadaju i vjeruju u slobodu. Europski cinizam u ništa ne vjeruje. Poznajete Georgyja Ligetija?

Da, to je mađarski skladatelj.

Točno. U Budimpešti se jednom ili dvaput godišnje izvodi Ligeti, a svaki je puta dvorana napola prazna. U New Yorku se svake godine daje pet Ligetijevih koncerata i svi su rasprodani. Ne, zbilja ne možemo tvrditi, da su Amerikanci površni. Uvijek se razbjesnim, kad čujem kako netko govori o europskoj premoći. Prilikom dodjele nagrade Jürgenu Habermasu u Locarnu opisivali su neki političari Europu kao najljepšu tradiciju na svijetu. Europa predstavlja, rekoše, razvoj i širenje slobode i demokracije. Onda sam se javila za riječ i kazala: "Moja gospodo, nemojte zaboraviti da je Europa domovina i dvije diktature, dva svjetska rata i brojnih koncentracijskih logora."

S njemačkog prevela Jasna Križaj

NOVE KNJIGE

Teror je veoma moderan

Agnes Heller, *Svijet predrasuda, Povijest i osnove ljudskoga i neljudskoga (Die Welt der Vorurteile, Geschichte und Grundlagen für Menschliches und Unmenschliches)*, Konture, Beč 2014.

Agnes Heller se vraća sve do antike kako bi nam pokazala, pod kojim sve uvjetima mogu nastati predrasude. Preispituje društvene i psihološke pretpostavke i analizira temeljne predrasude modernog vremena: rasne, etničke i vjerske predrasude, staleške predrasude, predrasude protiv žena i seksualne predrasude. Od Sokrata do Shakespearea, od Leibnitza preko Webera do Foucaulta i Luhmanna pokazuje nam Grande Dame filozofije, što je u 20. i 21. stoljeću doživjela i još doživljava: cijeli kozmos predrasuda.

Za 85-godišnju mađarsku filozofkinju današnja je Mađarska "neliberalna država, neliberalna demokracija", u kojoj su ugrožena kako prava državljana tako i prava privatnog vlasništva. "Nema više pravne sigurnosti", ustvrdila je u rujnu prošle godine u Beču, na predstavljanju svoje nove knjige "*Svijet predrasuda*" tijekom panel-diskusije sa stručnjakom za političke znanosti Antonom Pelinkom.

"Orbánov režim falsificira povijest i izmišlja neistinite priče", rekla je Heller. "Mađarska je danas siromašna zemlja i postaje sve siromašnija i siromašnija. Što učiniti u takvoj situaciji? Hranimo je nacionalizmom." Trianonski je ugovor,

u kojem je nakon Prvog svjetskog rata regulirana podjela Mađarske, "simbol vanjskih sila, koje su nas osiromašile. To je put stvaranja predrasuda."

Institut Sir Petera Ustinova za proučavanje i suzbijanje predrasuda izdao je u novoj ediciji Konture knjigu o "Povijesti i osnovama ljudskoga i neljudskoga" koja bazira na predavanju, koje je Heller 2013. održala kao gostujući profesor na Institutu za suvremenu povijest Sveučilišta u Beču. "Napisala sam mnoge knjige, ali ovu su napravili od snimaka mojih predavanja - samo je poboljšan moj njemački", objasnila je Heller uz smijeh.

U svojem socijalno-znanstvenom i povijesnom istraživanju fenomena predrasuda bavi se "ontološkim i antropološkim preduvjetima" te s "društvenim i psihološkim pretpostavkama" predrasuda, koje mogu mnogostruko djelovati – seksualno, etnički, vjerski, u odnosu na rasu ili stalež.

Za Heller je Trianon prva trauma za Mađare, a Holokaust druga: "Auschwitz je imao brojne preduvjete, ali sva objašnjenja su nedostatna. Antisemitizam postoji već tisućljećima. No Auschwitz ne možemo razumjeti. A Auschwitz ne možemo ni objasniti. Auschwitz je iznad povijesti. To

nije povijesni događaj." Tako treba razumjeti i poznatu izjavu, da se nakon Auschwitz-a više ne može pisati povijest: "Auschwitz je jači od sveg ostalog, ma što činili."

Iako je točno, da u Europi i SAD danas nailazimo na manje negativnih predrasuda ili se one barem ne mogu više javno izricati, to ne vrijedi i za ostatak svijeta. "Možemo li u Europi biti optimistični? Ne znam, nadam se. Ali za cijeli svijet nemam velikih nadanja. Ta, teror je veoma moderan - to ne smijete zaboraviti! Imamo teror po cijelom svijetu i stoga brojne smrtonosne predrasude. Stoga ne vidim razlog za optimizam. Ali ne možemo krenuti u boj bez nade."

Agnes Heller, rođena 1929, izbjegla je sa svojom majkom za dlaku Holokaustu u Budimpešti. Njezin otac i mnogi rođaci su ubijeni. Studenticu i kasniju asistenticu marksističkog filozofa i književnog znanstvenika Georga Lukácsa (1885-1971) oblikovalo je kako iskustvo s nacionalsocijalizmom tako i s komunizmom. Sudjelovala je u mađarskoj revoluciji 1956. i emigrirala 1977. u Melbourne kao profesorica sociologije.

1986. postala je nasljednica Hannah Arendt na njezinoj katedri za filozofiju u New School for Social Research u New Yorku. Agnes Heller danas živi u Budimpešti. Zbog kritičkih primjedbi na račun Orbánove vlade postala je prošlih godina opetovano cilj napada i pogrda.

APA

S njemačkog prevela: Jasna Križaj

Predstavljamo židovske institucije i časopise u Europi

JW3 kao svjedok vitalnosti židovske kulture

U Londonu je u jesen 2013. godine otvoren novo izgrađeni kulturni centar Židovske zajednice na Fincley Roadu, u sjevernom dijelu grada gdje danas pretežno žive ili se okupljaju londonski Židovi.

Novi dom kulture JW3 (ime parafrazira londonski poštanski kod NW3) zabljesnuo je arhitektonskom inovacijom i transparentnim izgledom u stilu 21. stoljeća, dok namjeniski reflektira modernističku Malreauxovu ideju kulturne animacije i edukacije pomoću domova kulture. U današnjem marketinškom sistemu prezadužene države nisu u mogućnosti, a niti su zainteresirane, investirati sredstva od poreznih prihoda u ostvarenje projekta takve vrste za etničke manjine, već je potrebno namaknuti privatna sredstva.

JW3 centar zamisao je Dame Vivian Duffield, a financirala ga je njezina zaklada Clore Duffield. Inspirirana Židovskim kulturnim centrom JCC na Manhattanu u New Yorku ova znamenito imućna dama poznata je filantropkinja koja dio svog velikog imetka ulaže u dobrotvorne svrhe edukativne i kulturne prirode. A ideja i ostvarenje projekta JW3 potpuno su u skladu s uvjetima zaklade. Njen otac bio je uspješni londonski bankar i utemeljitelj zaklade Clore, a nakon njegove smrti kćerka Vivian ujedinila je očevu i svoju dobrotvornu udrugu u Clore Duffield Zakladu. Uz Državnu lutriju ova je zaklada danas bes sumnje najvažniji sponzor u UK koji omogućuje obnovu i održavanje važnih kulturnih institucija i njihovih edukativnih programa, dok je jedna grana Zaklade Clore vrlo aktivna u Izraelu. Impozantna je lista kulturnih institucija u Londonu koje patronizira CDF kao što su Royal Opera House, Royal Ballet, Old Vic, Globe Theatre, Tate Gallery itd. Slobodno se može reći da bi se u ovoj klimi drastičnih smanjivanja državnih sredstava u kulturnom životu bez zaklade Clore Duffield mnogo toga u Londonu ugasililo. Samo prošle godine zaklada je donirala preko £ 250 milijuna za različite kulturne projekte.

Dame Vivian Duffield zamislila je JW3 centar kao otvoreno mjesto za kulturu i kao središte židovskog života, mjesto očuvanja tradicija s naglaskom na edukativnoj ulozi. Jedan od uvjeta zaklade CD je multikulturalni etos i otvorenost pa se ovdje održavaju kulturne manifestacije i drugih kultura, ne isključivo židovske.

Arhitektonski plan i izvedba bili su povjereni Arhitektonskoj radionici Liffschutz, Davidson & Sunderland, arhitektima Jubilarnog mosta preko Temze prema Tate Modern galeriji. No da bismo vidjeli o čemu se radi prošetajmo prozračnim prostorom JW3.

Ulaz u atraktivnu trokatnu zgradu sa staklenim pročeljem dobro je zamišljen preko pječačkog mosta koji s nivoa ulice vodi u ulazni prostor u visokom prizemlju. Na taj način udaljenost ulice od dvadesetak metara ujedno je i osiguranje od direktnog uličnog pristupa. Most natkrivljuje vanjski donji otvoreni prostor niskog prizemlja u kojem se nalaze društvene prostorije ispod nivoa ulice, čest slučaj u Londonu gdje su u 19. stoljeću ulice i komunalije građeni naknadno i stoga na višem nivou od mnogih postojećih kuća. U tom donjem prostoru nalaze se filmska i kazališna dvorana, ujedno i dvorana za konferencije, prostrani bar koji je ujedno društvena prostorija, te imaginativni i vrlo popularni restaurant 'Zest'. Bar i restaurant zauzimaju cijeli otvoreni prostor na tom nivou. Tu se održavaju razne obiteljske proslave kao vjenčanja, bar i bat mitzve, rođendani i drugo. U vanjskom prostoru zimi je popularno sklizalište, a ljeti urbana plaža. Zimi se uvijek može vidjeti mališane kako uče sklizati, dok omladina sklize u predvečernjim satima uz odgovarajuću glazbu. Na gornjem katu je glavni ulaz u zgradu s već spomenutog mosta, odmah pri ulazu je recepcija i prostrano predvorje kao i prostorija za internet, radionice ili rad s kompjuterima. Na prvom katu su razni uredi i službene prostorije. Očekuje se da će mnoge židovske udruge kulturnog karaktera s vremenom ovdje smjestiti svoje kancelarije čime bi centar uvelike objedinio židovsku londonsku kulturu. Centrom rukovodi tim mladih premda njegovo dobro funkcioniranje ovisi i o zalaganju i radu mnogih volontera od kojih su mnogi profesionalci raznih struka. Centar je registriran kao neprofitna udruga i zavisan je o posjetiteljima, prodaji ulaznica i članarinama, dok bar i restaurant funkcioniraju pod licencom. Za realizaciju

projekta od ideje do otvorenja centra bilo je potrebno deset godina, a već u prvoj godini centar je imao više od četvrt miliona posjetitelja čiji je broj prerastao sva očekivanja.

Programi koji se nude zanimljivi su i raznovrsni. Između svakodnevnih promocija knjiga, filmskih projekcija, kazališnih i muzičkih izvedbi, raznih predavanja i susreta teško se odlučiti što od svega vidjeti. JFF (Židovski filmski festival) svakodnevno ovdje prikazuje filmove iz svoje filmoteke, održava se i festival židovske komedije, a česti su gosti razni umjetnici iz Izraela.

Bogat i raznolik edukativni program obuhvaća sve dobne uzraste, a informativne brošure svugdje su na dohvat ruke. Od posebnih događanja, raznih radionica, učenja ivrita, slikanja, fotografije, kiparstva, kuharstva, plesa i još mnogo toga. Projekt koji trenutno zaokuplja mladu upravu centra je fuzija s dugogodišnjim Londonskim židovskim kulturnim centrom LLCC u Ivy Houseu u jednu instituciju. Odluka o spajanju je donesena uz podršku zaklade Dame Vivian Duffield pa se sada radi na pravnim i ostalim pregovorima. Od mjeseca ožujka 2015., aktivnosti i tečajevi LLCC sele u JW3. Michael Goldstein i Michael Marx koji predsjedavaju ovim institucijama drže da će objedinjavanjem obje organizacije u namjenski građenom JW3 centru nastaviti bolje služiti tisućama posjetitelja i studenata koji svakog tjedna koriste njihove usluge.

Kad posjetite London svakako ne propustite posjetiti JW3, prekrasno mjesto gdje se danas u Londonu svakodnevno može doživjeti i svjedočiti kreativnosti, energiji i vitalnosti židovske kulture i tradicije.

Vesna Domany Hardy

Predstavljamo Jewish Renaissance

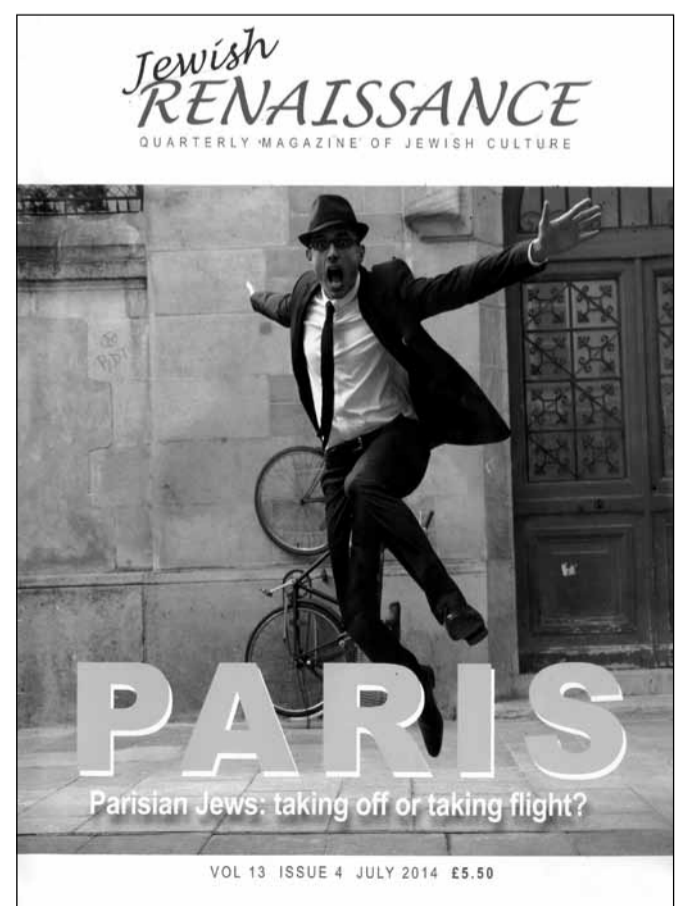
Jewish Renaissance je ilustrirani časopis za židovsku kulturu i pitanja suvremenog židovskog života. Časopis je privatna inicijativa donedavne urednice i njegove osnivačice Janet Levin. Od siječnja ove godine urednica je Rebecca Taylor. Poznati britanski pisac Howard Jacobson (kojega često opisuju kao engleskog Philippa Rotha, a on sam sebe kao židovsku Jane Austen, op.ur.) kaže za Jewish Renaissance slijedeće: „Jewish Renaissance uspijeva u gotovo nemogućem: spašava engleske Židove od prokletstva provincijalnosti i ponovo nas spaja sa širim, većim, starijim i novim svijetom židovske misli i događaja. Bitna literatura ako ste Židov, ali i ako niste.“

U svakom broju središnji dio posvećen je prikazu života i kulture židovske zajednice u nekoj drugoj zemlji. Časopis je registriran kao neprofitna karitativna udruga, izlazi kvartalno i distribuira se isključivo putem pretplata. Web adresa: www.jewishrenaissance.org.uk. E-mail (za pitanja uredništvu i pretplate), info@jewishrenaissance.org.uk

Janet Levin rođena je u sjevernom londonskom predgrađu Edgware i odrasla u reformiranoj židovskoj zajednici. Studirala je ekonomiju na Londonskom Sveučilištu. Radila je kao direktor u istraživanju tržišta finacijskog sektora i za Parlament, a šestnaest je godina rukovodila vlastitom tvrtkom za istraživanje tržišta. Novinarstvom se počela baviti kad je osnovala i uređivala list lokalne zajednice u Barnsu, dijelu grada u kojem živi. Sa 58 godina odlučila je promijeniti profesiju: čitalačkom klubu sinagoge u Wimbledonu, koje je tada bila član, predložila je pokretanje židovskog kulturnog magazina. Ideja je zaživjela. Iako nije profesionalni novinar Janet vjeruje – a i dokazala je – da je poslovno iskustvo i iskustvo u ispitivanju tržišta bilo bitno za uspjeh ovog magazina.

U baru JW3 razgovaram s Janet Levin, donedavnom glavnom i jedinom urednicom i factotumom londonskog židovskog časopisa *Jewish Renaissance* čija se kancelarija krajem lanjske godine djelomično ovamo preselila. Pijuckamo čaj dok mi priča o počecima njene publikacije koja ove godine obilježava trinaest godina izlaženja. Upravo se vratila s *Limuda* u Warwicku, kraj Coventryja, gdje je stekla novih 40 pretplatnika i to mladih, naglašava. Tim važnije postignuće, kad se zna da mladi danas nemaju na-

viku pratiti časopise, osim naravno u virtualnom formatu. A za časopis koji se distribuira i financira putem pretplata važno je kontinuirano prisustvo na raznim židovskim skupovima i konferencijama. Uz preporuke već postojećih čitatelja, na taj je način časopis okupio više od 2000 pretplatnika u UK-u i drugim zemljama. *Jewish Renaissance* kao apsolutno njezina kreacija ne bi se mogao održati bez pretplata, ali i njene potpune i ustrajne dedikacije kao bitne komponente života.

Na početku milenija, kad se još sa šezdeset godina moralo u penziju, imala je puno energije i neprocjenjivo iskustvo u istraživanju tržišta. To znanje umješno je primijenila u traganju za prazninom u pokrivanju kulturnog židovskog života metropole. Prazninu je otkrila između postojećih utjecajnih židovskih publikacija: tjednika *Jewish Chronicle*, novina širokog i pretežno komercijalnog interesa i njegove suprotnosti, kvartalnog akademskog časopisa *Jewish Quarterly*. Nešto opširnije i stručnije od *JC*, a pristupačnije i s kraćim člancima od *JQ*, posvećenim kritikama, informiranju, razgovorima, recenzijama knjiga, prikazima izložbi, koncerata ili kazališnih predstava, osvrtima koje se može pročitati odjednom i brzo saznati mnogo o različitim aspektima židovske kulture i gorućim temama židovskog života, nije postojalo.

Kako je Janet, po prirodi poduzetnog temperamenta i kao prava Židovka uvjereni u obavezu svakog pojedinca da nešto poduzme, umjesto da čeka i prigovara da bi netko nešto trebao učiniti, koncipirala je *Jewish Renaissance* kao poslovni pothvat. Međutim ciljevi koje je postavila svom listu brzo su privukli nekoliko volontera raznih struka, pisaca i novinara spremnih da joj istinski pomognu i da ju podrže. Tada postavljeni ciljevi postali su stalni moto *Jewish Renaissance*: podržavanje i jačanje sadašnje renesanse židovske kulture, širenje znanja i bolje razumijevanje židovske kulture, otkrivanje njene raznolikosti i važnosti i kao treće - izgradnja mostova između židovske i drugih kultura.

Potkrovlje obiteljske kuće u jugozapadnom Londonu preuredila je u kancelariju časopisa i od volontera sastavila urednički komitet kao i Savjetodavno tijelo časopisa. Savjet časopisa danas predstavlja imponozantnu listu poznatih aktera židovske kulturne scene i vodećih predstavnika mnogih ovdašnjih židovskih kulturnih institucija. Janet je sama dizajnirala izgled časopisa, pisala uvodnike, vodila intervjue, istraživala i pisala bezbrojne članke, isprobavala kuharske recepte židovske kuhinje objavljujane na zadnjoj strani, nalazila suradnike, ispunjavala mukotrpane zahtjeve filantropkim udrugama, primjerice Zakladi Rotschild i drugima da bi povremeno dobivala od njih finacijsku podršku. Surad-

nike bi plaćala paušalno, tek kad bi se u kasi časopisa našao višak, nakon pokrivanja troškova štamparije i poštarine. Povrh svega organizirala je mnoga zanimljiva putovanja u razne zemlje, odnedavno u partnerstvu s Jewish Heritage Travels. Ova putovanja ne samo da su zanimljiva, na njima se mnogo nauči o židovskom životu u različitim kulturama i podnebljima, čitateljima se međusobno upoznaju i eventualno se mogu sklopiti prijateljstva i uspostaviti bliže veze. Osim toga uvijek rezultiraju prikazima susreta i portretima židovskih zajednica, što je jedna od bitnijih karakteristika časopisa.

Uz to *Jewish Renaissance* mjesečno informira pretplatnike o svim kulturnim židovskim događanjima u UK-u on line, kao i u svakom otisnutom broju. Odnedavno su svi prošli brojevi arhivirani on line i tako dostupni pretplatnicima po želji ili potrebi.

Upoznala sam Janet Levin prije osam godina kad sam joj na londonskom Sajmu židovske knjige pristupila na *Jewish Renaissance* štandu i započela razgovor o njenom časopisu. Lako me nagovorila da uzmem pretplatu, jer me časopis odmah osvojio živim izgledom, zanimljivim člancima, životnim temama, laičkim profilom i neopterećenosti prošlosti. Pričala sam joj o *Ha kolu'* čija sam tada još bila suradnica i o *Novom Omanutu*. Zavidno je konstatala da *Jewish Renaissance* ne prima ni od koga potporu i da u časopisu većinom sve sama radi, dobrovoljno. Uskoro sam joj predložila da u jednom broju prikaže Židovsku zajednicu u Hrvatskoj. Sve u svoje vrijeme, odgovorila mi je tada. No nakon dvije godine me nazvala i predložila da napravimo prilog o Židovima Hrvatske. Tako je u srpanjskom broju iz 2009. godine *JR* izašao s prikazom Židova u Hrvatskoj na deset stranica časopisa. Naravno na deset stranica s mnoštvom ilustracijama za obilje materijala koji sam ponudila nažalost nije bilo mjesta, a o tome što ide odlučila je Janet. No naša je suradnja urodila prijateljstvom i mnogim zanimljivim putovanjima. Janet je i dalje zadivljena kulturnim nivoom i kreativnošću hrvatskih Židova. Zapanjilo ju je da u zajednici od jedva dvije tisuće članova ima toliko talenta, glazbenika, plesača, slikara, pisaca itd. Moje je mišljenje da

je to rezultat bivšeg sistema u kojem komercijalna poduzetnost, osim u službi države, nije kotirala niti bila moguća, naprotiv baviti se kulturom ili obrazovanjem omogućavalo je ugodniji i svakako zanimljiviji život. Osim toga nije bilo posebne židovske kulture kao takve, već su oni koji bi uspjeli bili dio opće kulturne scene koju je sponzorizirala država, nešto zbog kontrole, a nešto iz saznanja da je kultura sistemu korisna. Teško se može usporediti srednje europski mentalitet sa životom Židova u UK gdje su bankarstvo, komercijala i business pretežni interes pripadnika mnogobrojnih židovskih zajednica.

Od listopada prošle godine Janet je odlučila odstupiti i predati časopis u mlađe ruke. Siječanski broj *Jewish Renaissance* osvanuo je u novom, pomlađenom ruhu s novom, mladom urednicom Rebeccom Taylor i novom dizajnericom. Osim pomlađenog izgleda uvrštene su teme kakve mogu privući mladu publiku. No Janet je i dalje član redakcije, sada u svojstvu menadžera, te može i dalje budnim okom pratiti časopis i uskočiti kad je potrebno. Kad se, recimo, radi o prikupljanju donacija. Trenutno je zauzeta organizacijom *JR* putovanja kojemu je svrha istraživanje o židovskoj kulturi u Etiopiji.

Kroz stakleni zid bara pogled je na sklizište u dvorištu i malu djecu kako samopouzdanu klizu držeći se za stabilne klizne pingvine od plastike. 'Moram dovesti moje unuke ovamo iz Hackneya', kaže mi Janet. Nada se da će sada, od kad više nije glavna urednica, imati više vremena.

Vesna Domany Hardy

(Vesna Domany Hardy, prevoditeljica i publicistica Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1965. diplomirala je anglistiku, a magistrirala 1993. na Goldsmiths Collegeu u Londonu tezom *The Artist and the Artistic Creativity in the Aesthetics of Danko Grlić*. Suradivala u *glasilima žid. zajednice u Hrvatskoj*, a u listovima *Voice* i *Ha-kol* objavila esej o braći Domany. Prevela je s engleskog jezika *Tito. Biografija J. Ridleya* (s V. Vasić-Janković, Zagreb 2000) i *Velika Britanija i Vis. Rat na Jadranu (1805. -1815.) M. S. Hardyja* (Split 2006). Živi u Londonu.

Beč – kao židovski grad!?

Ispričati povijest grada Beča iz duge židovske perspektive, ideja je vodilja nove stalne izložbe Židovskoga muzeja u Beču. Naslov je snažna najava: „Naš grad!“. Uskličnik iza kojega stoji upitnik.

Kovčeg gospođe Jacobowitz i karabin marke *Enfield* Harryja Webera nalaze se na ulazu nove stalne izložbe Židovskog muzeja u Beču. Dva opipljiva objekta koji pričaju o potpuno različitim sudbinama bečkih Židova, koji su se nakon Šoe vratili u Beč. Harry Weber sa Židovskom brigadom iz Palestine i Josef Stöhr kao preživjeli iz Theresienstadta. Došao je s kovčegom Fride Jakobowitz, koju su najprije deportirali iz Berlina u Theresienstadt, a poslije ubili u Auschwitzu.

Citati austrijskih poslijeratnih političara, koji potvrđuju da bečke Židovke i Židovi nisu mogli ni u kojem slučaju računati na podršku vlade, zaokružuju ulaz na izložbu.

„Sigurno nećemo dopustiti da neka nova židovska zajednica iz Istočne Europe ovamo dođe i tu se skrasi, dok naši vlastiti ljudi trebaju posao.“ Karl Renner, predsjednik Republike Austrije (1945. - 1950.) u veljači 1946.

Citati koji ne ostavljaju mjesta nikakvoj sumnji: Židovi nisu bili poželjni u Beču nakon Šoe i kraja Drugog svjetskog rata. Dana 31. listopada 1945. Anny Farkas piše sljedeće retke svome mužu Karlu iz kojih se može razabrati raspoloženje u Austriji. „Pitaš me, da li bi još imao publiku u Beču. Vjerujem da se sve jako promijenilo. Ljudi koji razmišljaju ubijeni su ili prognani, a ostali – nemam povjerenja u zlatno srce Beča. Bili su tako opaki i bojim se, da se njihovo mišljenje nije promijenilo. Ipak sam sigurna, da bi ti imao svoju publiku, svoje obožavatelje.“

„U Beču mi nedostaje kuća povijesti. Prekidamo taj vakuum i nit priče ne završavamo, potpuno svjesno, sa 1938. ili 1945. nego je nastavljamo sve do židovskog Beča danas,“ kaže ravnateljica Židovskog muzeja Danielle Spera.

Izložba se sastoji iz dva dijela. Početak se nalazi u prizemlju, gdje su prikazane godine od 1945. do danas. Oko 200.000 Židova je živjelo u Beču prije Šoe i bili su jedna od najvećih židovskih zajednica Europe. Više Židova živjelo je samo u Varšavi i Budimpešti.

U tom dijelu izložbe može se sagledati koliko je bilo teško preživjelima skoro ugašene zajednice, ponovno započeti egzistenciju u Beču i postati današnja, makar i mala, zajednica.

Nisu ih htjeli natrag

„Bečani, u ariziranim stanovima, radovali su se povratku prethodnih vlasnika isto toliko malo koliko i politika. To treba pokazati“, objašnjava glavni kustos Werner Hanak-Lettner, koji je u dogovoru s ravnateljicom Spera osmislio koncept stalne izložbe.

Većina bečkih emigranata nije se htjela vratiti u rodni grad, a za 250.000 takozvanih *Displaced Persons*, raseljenih osoba (Židova iz Poljske, Češke, Mađarske i Rumunjske, većinom preživjeli iz koncentracijskih logora), Beč je bio samo međustanica. Njihovi su ciljevi bili tadašnja Palestina ili Sjedinjenje Američke Države. Oni koji su u Beču ostali, u značajnoj su mjeri pridonijeli ponovnoj izgradnji Židovske Zajednice.

Max Berger i Margit Dobronyi

Imigraciju s Istoka predstavljaju kolekcionar judaике Max Berger i fotografkinja Margit Dobronyi. Max Berger, jedini preživjeli od cijele obitelji, došao je u Beč nakon 1945. iz Galicije, a Margit Dobronyi nakon ustanka u Mađarskoj 1956. Berger je, u znak sjećanja na svoju ubijenu obitelj, osnovao svoju zbirku Judaике. Dobronyi je morala zarađivati za život i postala je, kao fotografkinja, kroničarka tadašnje židovske poslijeratne zajednice koja je zahvaljujući doseljenicima bivala sve življa i življa. Berger i Dobronyi nisu povezivali Šou s Bečom zbog čega im je lakše uspjelo ponovno oživiti zajednicu. Fotografije gospođe Dobronyi prenose sliku jedne vesele zajednice i nekoliko stotina njih se sada vrti na velikim ekranima u Židovskom muzeju.

Nasuprot tome stoje politika i kultura od 1960. sa svojim raskolima, od afere Kreisky-Peter-Wiesenthal pa sve do Waldheima i povijesnoga govora Franza Vranizkog o suodgovornosti Austrije u zločinima za vrijeme nacionalsocijalizma, zbog čega su izloženi objekti kao lampa s pisacéga stola Simona Wiesenthala ili model legendarnog Waldheimovog drvenog konja. Iznad svega toga lebdi bicikl Theodora Herzla, vidljiv iz obaju dijelova izložbe.

Od Srednjeg vijeka do Šoe

Izložba se nastavlja na drugom katu. Tu je pokazana povijest bečkih Židova od srednjeg vijeka do 1938. i 1945. Početak čine podne pločice iz razorene srednjovjekovne sinagoge na Judenplatzu i granični kamen geta u dijelu grada zvanom Der untere Werd (današnji Leopoldstadt) iz 1656. Različite cjeline vode kroz povijest. Spera sažima postav ovako: „Pokazujemo povijest bečkih Židova od patenta o toleranciji, preko dvorskih Židova (Hofjuden), do službenog osnivanja zajednice sa gradskim templom, potom ulogu Židova u revoluciji 1848, Beč kao grad migranata, zatim polazeći od vremena osnivanja, preko događanja oko 1900, jačanja antisemitizma, početka cionizma, razdoblja između dva rata, kada je crveni Beč osobito bio pod utjecajem židovskih političara, sve do Šoe. I to sve na našem ograničenom prostoru palače Eskeles.“

Gute Stube

Usprkos ograničenom prostoru uspjelo je smjestiti instalaciju suvremene umjetnice Maye Zack. Potkraj 19. stoljeća slikar Isidor Kaufmann napravio je instalaciju *Gute Stube* za tadašnji Židovski muzej, koja je prikazivala kako Židovi slave svoj Šabat. Ta reprezentativna prostorija je trebala, već tada u velikoj mjeri asimilirane bečke Židove, podsjećati na to kako su živjeli njihovi preci prije nekoliko desetljeća u štetlu. Takozvana *Gute Stube* uništena je 1938. kada su nacionalsocijalisti razrušili prvi Židovski muzej. Maya Zack je na poziv Danielle Spera ponovno napravila *Gute Stube* i interpretirala je na suvremen način. Suvremeno djelo dojmljivo povezuje povijest starog Židovskog muzeja sa sadašnjom i reprezentira ambiciju cjelokupne izložbe.

Još prije angažiranja Maye Zack, palaču Eskeles svojim djelima obogatila su suvremene umjetnice Brigitte Kowan i Amerikanka Nancy Spero, koja je umrla prije nekoliko godina.

Naposlijetku, novom stalnom izložbom bliže su povezane obje lokacije Židovskog Bečkog muzeja (muzeja u palači Eskeles u Dorotheengasse i muzeja na Judenplatzu, op.ur.) Jedna aplikacija za mobilne telefone nudi židovski *itinerer* koji postaje zanimljivo putovanje slijedom danas uglavnom nevidljivih tragova židovske povijesti.

Peter Menasse

(Iz bečkog časopisa *NU* s njemačkog prevela Blaženka Vrdoljak-Salamon)

Malo čudo osvjetljava Varšavu

U izmučenoj sagi poljsko-židovskih odnosa otvaranje Muzeja povijesti poljskih Židova pruža priliku za stvarnu nadu.

Mir zaynen do! („Mi smo ovdje“). Prkosni jidiš refren poljske židovske partizanske pjesme, napisane u najmračnijim danima II svjetskog rata, odjekuje tog sunčanog zimskog dana prostorom između ozbiljnog spomenika Varšavskog geta i blistavog novog novcatog Muzeja povijesti poljskih Židova. Riječi strasno govori preživjeli iz Auschwitza, Poljak Marian Turski, koji je ostao u Poljskoj i poslije rata. Ovdje, još uvijek ovdje, ili opet ovdje, gdje je stoljećima živjelo toliko europskog židovskog života. Ako vam u takvom času žmarci ne podilaze kičmom – nešto nije u redu! U muzej ulazimo kroz divovski vijugavi kanjon načinjen od vapnenačkog kamena, kojeg je zamislio jedan arhitekt, kako bi podsjetio na Mojsija koji dijeli Crveno more. Niz zavojito mramorno stepenište stižemo do multimedijske izložbe koja dokumentira tisuću godina poljske židovske povijesti. Naravno, tamo je Holokaust, ali priča ne počinje niti završava Holokaustom. „Ovo nije muzej Šoe“, kaže predsjednik Izraela na ceremoniji otvorenja. „To je muzej života.“

Svakome tko išta zna o mučnoj povijesti poljsko-židovskih odnosa od II svjetskog rata, čitav ovaj događaj činio se kao malo čudo. Prije nego što sam prvi puta putovao u Poljsku, prije 35 godina, zašao sam u malu knjižaru u centru Londona, kako bih kupio nekoliko knjiga o Poljskoj. „Zašto za miloga Boga želite ići tamo?“ upitao je knjižar, da bi zatim citirao neke riječi na jidišu koje je naučio od svoje majke, poljske Židovke, koje su, grubo prevedene značile: „Zašto bi išli u tu prokletu zemlju?“ Pamtim privatni ručak u Washingtonu, kad se Jan Nowak, junak poljskog pokreta otpora nacizmu, suočio sa američkim kongresmenom koji mu je, prije nego je prvo jelo bilo na našim tanjurima, predočio poznatu listu optužbi na račun poljskog antisemitizma. Pamtim i konferenciju u Oxfordu, kad je Claude Lanzmann, režiser nezaboravnog filma Šoa, rekao jednom starijem poljskom povjesničaru, koji je i sam preživio Auschwitz – ne kao Židov osuđen na smrt, već kao poljski politički zatvorenik – da činjenica što je čovjek preživio Auschwitz ne znači i da je inteligentan.

Da sam dobio dolar svaki puta kad je obična konverzacija o Poljskoj tijekom nekoliko minuta skrenula k temi o poljskom antisemitizmu, bio bih milijunaš. Ali jednako tako, da sam dobio jedan euro svaki put kad sam čuo ili u Poljskoj čitao iskričljivo, ljutito poricanje pravog opsega poljskog antisemitizma, prije, tijekom i poslije Drugog svjetskog rata, jednako bih tako bio bogat čovjek.

Sad smo dosegli to jednoc nezamislivo bolje mjesto u međusobnim odnosima i kulturnom i individualnom ispreplitanju Poljaka i Židova. Zašto je do toga došlo? Prvo zahvaljujući naporima žena i muškaraca dobre volje koji su desetljećima objašnjavali, često gluhim ušima, da se možemo izdići iznad tih neprijateljskih stereotipa tek kad shvatimo punu povijesnu kompleksnost. Drugo, zahvaljujući slobodi koju je Poljska stekla prije 25 godina. Tek kad Poljska sama nije više bila žrtvom povijesti – zaglibljena iza željezne zavjese, pod sovjetskom dominacijom – mogao se veći dio poljskog društva početi suočavati s mučnom istinom da žrtva može biti i počinitelj i od drugoga činiti žrtvu. Jer, sasvim sigurno dio poljskog društva je od Židova činio žrtve, u pogromima tijekom i odmah poslije rata, i u konačnom grču mržnje 1968. godine kojom su manipulirali komunisti.

Takva psihologija poricanja nije jedinstvena samo u Poljskoj. Na primjer, danas mnogi članovi izraelskog društva očito imaju teškoće u suočavanju sa svojom vlastitom mučnom istinom. Činjenica da su Židovi bili najveće žrtve genocidnog europskog barbarizma dvadesetog stoljeća – nešto što ni jedan Europljanin nikad ne bi smio zaboraviti – ne znači da sami Izraelci danas ne čine Palestince žrtvama. Naravno da ima mnogo važnih razlika između poljskih i izraelskih slučajeva, ali generalno stoji: povijesne žrtve mogu stvarati nove žrtve.

Ova dugo odlagana poljska konfrontacija sa svojom vlastitom teškom prošlošću bila je burna. Polemika koju je započeo povjesničar Jan Gross pričom kako su u ljeto 1941. poljski stanovnici sela Jedwabne pobili i spalili svoje židovske susjede u seoskom hambaru, često je bila puna bijesa. Ali istini se nije pristupilo samo putem polemičke konfrontacije. Tisuće Poljaka tiho je izvlačilo svoje vlastite obiteljske židovske korijene. Mladi Poljaci bez židovskih korijena ponovo su otkrili bogato nasljeđe poljske židovske kulture – izdavanje knjiga, postavljanje izložbi, organiziranje debata.

Danas postoji vrlo ograničen, ali vibrantan židovski život u Poljskoj. Kad sam stigao u Varšavu, čitav novi Muzej bio

Muzej povijesti poljskih Židova, glavni ulaz

je osvjetljen i pun živahnog svijeta, poljskih Židova okupljenih oko nekog društvenog događaja. Nemoguće je pouzdano reći koliko Židova danas živi u Poljskoj, već i stoga jer svaki pojedinac treba odlučivati o tome hoće li se identificirati kao Židov ili kao „židovskog porijekla“ ili ništa od navedenog.

Dok je službeni popis stanovništva 2002. godine naveo samo 1.100 ljudi koji su se identificirali kao oni židovske nacionalnosti, a 2011. registrirao nekih 2.000 koje su naveli židovstvo ili pripadnost židovstvu kao svoj prvi „nacionalno – etnički“ identitet, te daljnjih 5.000 koji su židovstvo naveli kao svoj drugi identitet, neslužbene procjene kreću se od 10.000 do čak 100.000 pojedinaca. U ovo se ne ubraja većina od 20.000 ili više Izraelaca koji su uzeli poljsko državljanstvo – pa tako imaju pristup cijeloj EU – ali općenito ne žive u Poljskoj. Tako zapravo nitko ne zna točan broj Židova u Poljskoj. Ipak je refren „Mi smo ovdje“ danas puno istinitiji nego što je davno bio.

Neka nitko nema ikakvih iluzija. Još uvijek ima umornih društava koja putuju ovom dugom vijugavom cestom s nesrećama koje se mogu zbiti i vjerojatno s još više nadolazećeg bijesa. Zbog svega ovoga dostojanstveno otvorenje Muzeja znači da je cesta dosegla svoj vrh, s kojeg možemo gledati prema novim horizontima: nije to, sigurno, obećana zemlja, ali sasvim sigurno nije ni prokleta. Ja sigurno neću zaboraviti taj refren koji je odjekivao varšavskom zimom i od kojeg su me podilazili žmarci: *Mir zaynen do!*

Timothy Garton Ash, The Guardian Weekly
(Timothy Garton Ash je britanski povjesničar, pisac i komentator, profesor Europskih studija u Oxfordu.)
S engleskog prevela Mira Altarac Hadji-Ristić

REDIVIVA

Jakob Weiss zagrebački veletrgovac i manufakturista (1764-1835)

Piše: Miroslava Despot

Dr. Miroslava Despot, rođena Blis, (Varaždin, 1912 – Zagreb, 1995) gospodarska je i kulturna povjesničarka. U sklopu istraživanja gospodarske povijesti i kulturnog života hrvatskih zemalja u XVIII. i XIX. st. bavila se i ulogom Židova. Njezin rad pod naslovom „Jakob Weiss, zagrebački veletrgovac i manufakturista (1764-1835)“ objavljen je u *Jevrejskom almanahu* 1961-1962, izdanju Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije. Prenosimo ga u skraćenom obliku.

Jakob Weiss rođen je godine 1764. u Rechnitzu, došao je u Zagreb godine 1789. i uz Stieglera je jedan od najstarijih židovskih doseljenika u Zagrebu u XVIII stoljeću. Sa sobom je doveo ženu Francisku rođenu Pollak, rodnom iz Velike Kanjiže u Ugarskoj. Čini se da je Weiss prvih godina nakon dolaska u Zagreb ponajviše trgovao s Velikom Kanjižom, afirmirajući se vremenom i u glavnome gradu Hrvatske. Trguje zemaljskim plodinama, duhanom i šljivovicom, a 1801. - 1810. ima i trgovinu rezanom robom tzv. „Schnittwarenhandlung“. Godine 1799. doživljava neke neugodnosti s obzirom na preprodaju šljivovice u Veliku Kanjižu židovskom trgovcu Josipu Wolffu, koji mu isporučenu pošiljku ne isplaćuje, čime dovodi Weissa u vrlo nezgodan položaj. Ni kasnijih godina povećavanjem svog trgovačkog poslovanja ne mimoilaze ni Weissa sve one neugodnosti koje je manje više imao tada svaki poslovan čo-

vjek. Neisplaćivanje obaveza prema njemu izazvalo je i veliko dugovanje s njegove strane, pa ga zbog toga s vremena na vrijeme tuže zagrebačkom gradskom magistratu tadašnji zagrebački trgovci. Tako ga je uz ostalo tužio i Ćiril Milošević, kome je Weiss početkom 1800. godine dugovao još 64 forinti i 48 krajcara. Izgleda da su se tuženi i tužilac nagodili, jer još iste godine Weissovo poslovanje postaje sve veće, i on kupuje veliko trgovačko skladište zagrebačkog trgovca Josifa Schiffera...

Weiss je kupujući i preprodavajući pepeljiku s vremenom dobio dozvolu i za paljenje pepeljike u šumama Ugarske, pa je za taj posao najmio i jednog majstora pepeljara imenom Benedikta Schlesingera, kome je u tome poslu pomagao Weissov rođak Pineas Pollak, brat Weissove žene Franciske. Spomenuti Pollak je prema sačuvanoj arhivskoj građi imao nekih neprijatnosti prigodom paljenja pepeljike u šumama porodice Inkey, pa je čak i zagrebački gradski magistrat morao u tome sporu intervenirati.

Krajem 1804. proširuje Weiss svoju trgovačku mrežu po čitavom teritoriju austrijske carevine prodavajući i kupujući robu od poznatih bečkih, praških i ostalih trgovaca. Taj golemi posao tražio je i veliko financijsko poslovanje, pa je Weiss bio prisiljen posuđivati na duže i kraće vrijeme oveće novčane svote. Njegovi brojni vjerovnici, da mu ne onemoguće dalje redovito poslovanje, odobrili su mu isplaćivanje u ratama, i to 50% od ukupne svote u mjesečnim obrocima u roku od 16 mjeseci, dok su preostali dio jednostavno otpisa-

li. Čitav posao oko isplate vodila je kao Weissov punomoćnik njegova supruga Franciska.

Koliko god su Weissa preko zagrebačkog gradskog poglavarstva tužakali njegovi vjerovnici, toliko je on istovremeno preko iste instance ganjao svoje dužnike. Tako je jednom prilikom utjerivao novac i od jednoga pokojnika, nekog natporučnika Franca.

Tvornica likera

Godine 1810. upušta se Weiss u jedan novi trgovačko-priredni pothvat. Pravilno je uočio novonastalu političku situaciju stvorenu nakon mira u Schönbrunnu godine 1809, iz kojeg mira su nikle i poznate Napoleonove „Ilirske provincije“. Kako tada na teritoriju Zagreba osim novoveške papirane nema manufaktura, to Weiss pomišlja na osnivanje malenog poduzeća u vidu jedne tvornice likera, koja do tada na teritoriju nekadanje zagrebačke županije nije postojala. U tome smislu moli preko zagrebačkog gradskog magistrata dozvolu za osnivanje poduzeća, koje bi bilo veoma korisno u trgovačkom i privrednom pogledu ne samo za Weissa, nego i za sam grad Zagreb. Weissovu molbu prosljeđuje zagrebačko gradsko poglavarstvo ugarskom kraljevskom namjesničkom vijeću, koje je od godine 1779, nakon ukinuća hrvatskog kraljevskog namjesničkog vijeća, odobravalo i u Hrvatskoj osnivanje privrednih poduzeća. Mjeseca juna godine 1810. ugarsko kraljevsko namjesničko vijeće odbija Weissovu mol-

bu ne obrazloživši međutim svoj negativan odgovor. Čini se da je Weiss ponovio molbu, na koju je ponovo uslijedio i drugi - također negativan odgovor, poslan iz Pešte mjeseca jula 1810, pročitana na sjednici zagrebačke gradske uprave mjeseca augusta iste godine. Međutim usprkos dva negativna odgovora, Weiss otvara tvornicu likera u zgradi koja je bila vlasništvo Josipa Stajduchara, posjednika mnogih kuća u Zagrebu. Spomenutu zgradu je Weiss adaptirao prema svojim potrebama pregrađivši je prema prijedlozima poznatog zagrebačkog graditelja arhitekta Bartola Felbingera. Činjenica da je zagrebački gradski magistrat odobrio Weissu i bez privole ugarskog kraljevskog namjesničkog vijeća izgradnju i otvaranje tvornice svakako je značajno jer dokazuje da je grad Zagreb smatrao sebe punopravno ovlaštenim da u danome momentu ospori negativno rješenje kraljevskog ugarskog namjesničkog vijeća, donoseći svoju pozitivnu odluku...

Pobuna mlinara

Weiss je uprkos iznesenih nedostataka u samoj zgradi započeo još godine 1811. pravljenjem likera zaposlivši u poduzeću vrsne talijanske stručnjake. Međutim još iste godine biva prisiljen jedva započetu proizvodnju gotovo u potpunosti obustaviti, što su se protiv njegove tvornice pobunili neki zagrebački mlinari, koji su također uz potok Medveščak imali svoje mlinove. Prema iskazima mlinara Franje Hacka, Josipa Lugarića, trgovca Antuna Czvajera i sapunara Josipa Brosche-a je Weissova tvornica trošila „ogromne vodene količine“ ometajući na taj način posao u mlinovima, a donekle je smetala i sapunaru Broseheu, koji je i za svoj posao trebao stanovite oveće količine vode. Navedena lica su zagrebačkom gradskom magistratu uputila opširnu predstavku u kojoj su vrlo detaljno iznijeli sve svoje teškoće, tražeći da magistrat na lice mjesta izašlje komisiju koja će ustanoviti postojeće stanje. Istovremeno s predstavkom nezadovoljnika šalje zagrebačkom gradskom poglavarstvu svoje stanovište i obrazloženje i vlasnik napadnutog poduzeća - Jakob Weiss. On vrlo oštro upozorava zagrebačku gradsku upravu da će, ukoliko se nastala hajka nastavi, biti prisiljen raskinuti postojeći ugovor s vlasnikom tvorničke zgrade Josipom Stajducharom i na taj način obustaviti i jedva započetu proizvodnju.

Spor između zagrebačkih mlinara i Weissa nastavio se kroz čitav mjesec septembar godine 1811. 23. IX izašla je na teren nova komisija, koja je izvjestila zagrebačko gradsko poglavarstvo o vodostaju. Izvještaj komisije se saglasio sa zahtjevima zagrebačkih mlinara, naglašavajući da, ma da su postavljene i uže cijevi, potrošak vode još uvijek je znatan, i onemogućava rad tamošnjih mlinova. Weissu je ometanje rada u tvornici prouzrokovalo velike finansijske smetnje, pa je on zbog toga nastojao naći novo vrelo prihoda i zarade. Osim toga ne smijemo smetnuti s uma da je godina 1811. promatrana i s općeg finansijskog aspekta bila kobna i puna teških posljedica. Poznata je činjenica da je „... doba teških i dugotrajnih ratova nanijelo ... narodu hrvatskomu tolike udarce, da ih nije bilo tako lasno preboljeti. Neizmjeran bješe porez u krvi, a nebrojeno tisuća narodnih ruku propalo je na bojnim poljanama evropskim.

Poslovi s Turcima

„Državni bankrot“ nije mimoišao ni Zagreb, pa su i mnogi zagrebački trgovci osjetili njegove kobne posljedice, želeći

istovremeno na sve moguće načine popraviti svoje teško finansijsko stanje i slabo poslovanje. Zbog toga nas ni najmanje ne začuđuje činjenica da upravo te kobne godine 1811. i zagrebački trgovac Juraj Belić iznajmljujući kuću i stan još 1810. Jakobu Weissu, izgubivši čini se u „državnom bankrotu“ oveće novčane svote, želi upravo tad pomoću najraznovrsnijih smicalica popraviti svoj težak položaj. Stalno napada Weissu zbog tobožnjeg neispalčivanja najamnine, misleći na taj način utjerati neke upravo astronomske novčane cifre.

Spor oko tog tobožnjeg neispalčivanja najamnine vukao se kroz nekoliko godina, imajući kasnije i vrlo neugodnih posljedica. Weiss je tako bio primoran detaljno specificirati plaćenu najminu i podastrijeti sve potvrde o uplati zagrebačkom gradskom magistratu, nadajući se i vjerujući da će taj dokazni materijal konačno ušutkati Belića, u čem se ali ljuto prevario. Belić je napadao i dalje, želeći na svaki način izazvati javni skandal, kako bi što više u očima zagrebačkih trgovaca onemogućio Weissu, koji mu je izgleda i na trgovačkome polju bio opasan takmac.

Prisiljen općim trgovačko privrednim stanjem, Weiss je usmjerio svoje poslovanje, kao i prodaju i kupnju proizvoda, na novo tržište - na tursko pogranične posjede. Weiss kupuje preko svojih predstavnika najprije kavu, koju preprodaje po Zagrebu i izvan njega. S prvom kupljenom kavom godine 1812. imao je Weiss smjesta neugodnosti, te mu je bila zaplijenjena, zbog čega se on tuži na zagrebački gradski magistrat, tvrdeći da se on pridržavao tačno svih postojećih trgovačkih propisa, i da moli izručenje zaplijenjene robe. Taj spor je izgleda sretno završio, pa se Weiss sljedeće godine, 1813, sve više i češće bavi kupnjom i prodajom kave, koju preko nekog Ignaza Hoffmanna nabavlja u Jasenovcu kod tamošnjih turskih aga. I ovo Weissovo poslovanje skopčano je s raznim nesuglasticama, teškoćama i neugodnostima. Ignaz Hoffmann, kupujući oveće količine kave, isplaćivao je samo jedan dio gotovim novcem, dok je preostalu svotu ostajao ponekad dužan i preko postavljenog roka u vremenskom trajanju od tri mjeseca. Zbog toga su turske age s pravom tužile Weissu zagrebačkom gradskom magistratu, tražeći da što prije podmiri dugove. Weiss je nudio umjesto novaca za prvi čas oveće količine likera, na što Turci nisu htjeli pristati, pa je naposljetku isplatio preostalu svotu, želeći i dalje ostati s Turcima u dobrim poslovnim odnosima.

Iz svega toga vidimo da Weissovi zagrebački poslovi nazaduju, pa on stoga iz razumljivih razloga opet traži novo vrelo prihoda. Usmjerava svoja nastojanja spram sjevernog dijela Apeninskog poluotoka, tamo se nalaze austrijske trupe, veliki odjeli su u Vicenzi i Veroni, upravo ta mjesta privlače Weissovu pažnju. Odlazi u Vicenzu, gdje ubrzo uspostavlja vezu s rukovodećim oficirima, postavši od 1814, pa sve do smrti jedan od njihovih glavnih dobavljača zemaljskih plodina. U Zagreb svraća vrlo rijetko, poslove mu vodi žena Franciska uz pomoć namještenika. Najprije je gotovo u potpunosti zapelo poslovanje u tvornici likera, na što se i gradskom zagrebačkom poglavarstvu tuže pojedini potrošači iznoseći upravo katastrofalno stanje poduzeća.

Rabijatni najmodavac

Weiss boravi od 1814. izvan Zagreba u Veroni i Vicenzi i likvidira sve preostale poslove pomoću svoje žene, koja tek kasnijih godina napušta Zagreb. U Zagrebu ostaju kao uspomena na Weissovo poslovanje i nakon njegova odlaska do-

pisu upućeni zagrebačkom gradskom poglavarstvu u kojima Weissovi vjerovnici traže još naknadnu isplatu dugovanja, a iznose i neka svoja druga potraživanja. Tako se godine 1816. Ponovo javlja Weissov najmodavac Juraj Belić sa zahtjevom za isplatu zaostale najamnine, pa zagrebački gradski magistrat u tome smislu upućuje dopis vojnome tribunalu u Vicenzi moleći da tu stvar službenim putem konačno s Weissom likvidira. Na dopis zagrebačkog gradskog magistrata odgovorio je lično Weiss pismom.

Spor sa Belićem, usprkos Weissove izjave, nastavlja se i godine 1817. Belić nepovlasno raskida ugovor sklopljen 1810. na 10 godina, kojim je ugovorom Weiss kao najmoprimac imao isključivo pravo korištenja čitave zgrade koja se nalazila u Ilici 88 i to od 1. V 1810. do usključivo 1. V 1820. godine. Za to vrijeme Belić nije mogao rečeni objekt ni iznajmiti ni prodati. Weiss se zbog toga s pravom žali na sve Belićeve postupke, koji su Weissu bili zagarantirani točkom 6. i 7. rečenoga ugovora. Belić međutim želi na svaki način prodati kuću, pa kako ga Weissova žena Franciska ne pušta u kuću, to je on dočeka jedne večeri na ulici želeći s njome konačno riješiti to pitanje. Kako mu ona ni na jedno pitanje nije odgovarala, izazvan njenim vladanjem, ispremlati nemoćnu ženu, tako da su je u besvesnom stanju odnijeli kući. Još iste noći provali Belić u Weissovu kuću razbijajući i uništavajući sve do čega je stigao. Saznavši veoma brzo za taj nečuveni prepad, Weiss s pravom traži, od zagrebačkog gradskog poglavarstva zaštitu za svoju obitelj, koja je bila izvrgnuta takvim teškim napadima. U tome smislu napisao je iz Vicenze pismo. Kako i kada je zapravo dovršen spor Belić - Weiss iz pristupačne građe nije bilo moguće ustanoviti. Nakon tog prepada napušta i Franciska Weiss s obitelji Zagreb, u kome je posljednjih godina svoga boravka bila izvrgnuta nemilim ispadima. U Zagrebu ostaje od obitelji Weiss samo kćerka Charlotta udata za Ignaca Cohena, koja obitelj se „... nigdje inače ne spominje, sigurno se već prije 1840. iselila.“

Posljednji puta boravi Weiss u Zagrebu godine 1820, želi lično riješiti pitanje novaca, koji mu je dugovala francuska vlada iz vremena kada su Francuzi držali i jedan dio Hrvatske u svojim rukama, pa je tada Weiss s privolom austrijskih vlasti snabdjevao povremeno živim namirnicama francusku vojsku. Isporučenu robu mu Francuzi nikada nisu isplatili, pa zbog rješavanja tog za njega važnog pitanja dolazi i u Zagreb mjeseca februara navedene godine. Prema sačuvanim i proučenim podacima umire Jacob Weiss u Veroni mjeseca aprila godine 1835, njegove poslove je dalje vodio, čini se, njegov sin Maksimilijan, koji je i ranije pomagao oca u radu. Djelovanje zagrebačkog veletrgovca i manufakturiste Jacoba Weissu značajno je u razvoju zagrebačke trgovine i privrede s nekoliko aspekata. Weissova trgovina zemaljskim plodinama povezala je Zagreb sa velikim brojem trgovaca iz Beča, Šopronja, Praga i drugih mjesta. Ti trgovci i nakon odlaska Weissova iz Zagreba održavaju i dalje uspostavljene veze sa Zagrebom i njegovim trgovcima. Weissova tvornica likera, osnovana 1810, iako je poslovala svega četiri godine, ipak znači mali ma da i skroman početak u privrednom razvoju Zagreba u prvom deceniju XIX stoljeća. I na kraju, udio Weissu u zagrebačkoj trgovini i privredi krajem XVIII i početkom XIX stoljeća uvod je u kasniju trgovačku privrednu djelatnost zagrebačkih trgovaca i industrijalaca, koja će naročito ojačati u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća..

FILM

Zlatna Adela

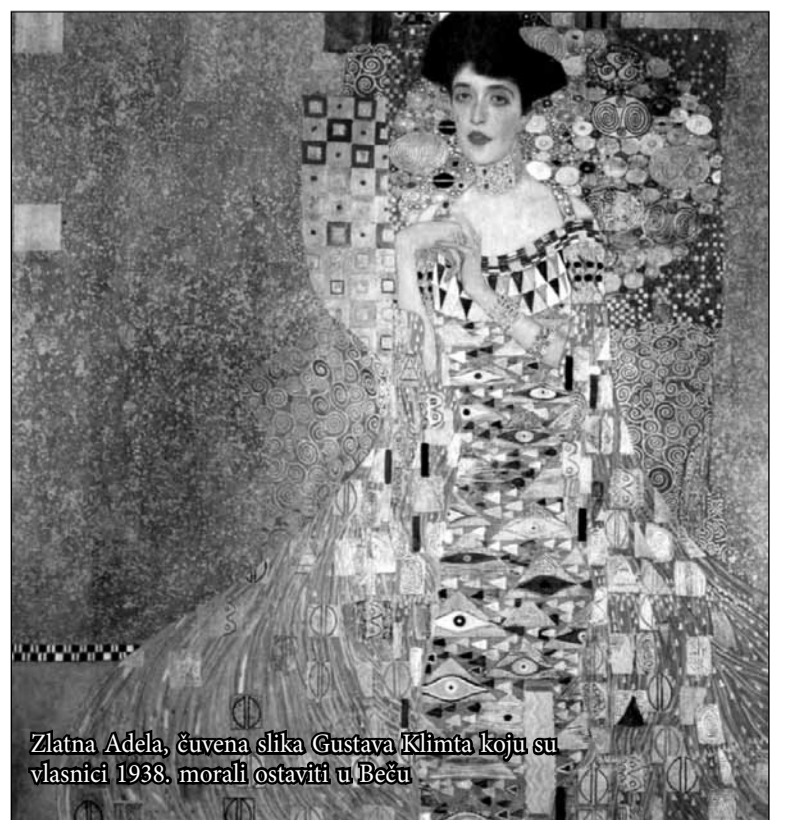
Sporovi oko umjetnina ukradenih za vrijeme nacizma zaokupljaju internacionalnu filmsku industriju.

Dok su se njemački kulturni političari trudili ograničiti štetu nakon skandala nastalog zbog povećeg broja ukradenih djela koja je nedavno preminuli kolekcionar Cornelius Gurlitt nagomilao u depoima Salzburga i Münchena, Hollywood je gurnuo prst u ranu. Nakon Georgea Clooneyja i njegovog filma *Monuments Men* (na hrvatski prevedeno kao *Odred za baštinu*, op.ur.), u kojem proslavljeni glumac, kao komandant specijalne američke jedinice u završnoj fazi Drugog svjetskog rata, treba ući u trag umjetninama koje su ukrali nacisti, u svibnju prošle godine počelo je snimanje filma o za Austriju neslavnom procesu restitucije *Zlatne Adele* Gustava Klimta.

U režiji Engleza Simona Curtisa pred kamerama u Beču, Londonu i New Yorku stajala je postava prominentnih glumaca, među kojima su Helen Mirren, Daniel Brühl, Katie Holmes i Ryan Reynolds. Film bi pod naslovom *Woman in Gold* (Žena u zlatu) trebao stići u kina u proljeće 2015. Svi koji rade na filmu ugovorom su se obavezali da neće odati ni jedan detalj scenarija,

zbog čega je Helen Mirren, koja glumi Mariu Altmann, zakonsku nasljednicu Klimtove *Zlatne Adele*, dala samo općenitu izjavu o umjetnosti i o značajnom slikaru bečkog fin de sièclea: „Adele Bloch Bauer je svakako bila jedna od njegovih muza, budući da je slikao njene prekrasne portrete. I sama pomalo slikam i volim ići u muzeje. Beč ima veličanstvene muzeje. Belvedere je prekrasan, ali mi je još draži Leopold Museum.“ Činjenicu da se upravo muzeju Leopold, koji Helen Mirren tako cijeni, još uvijek predbacuje da posjeduje ukradenu sliku Egona Schielea, glumica nije htjela ili nije smjela komentirati. Javno poznate okolnosti u vezi sa slučajem Klimt koji je 2006. dobio veliki međunarodni medijski publicitet, a koji je u krajnjoj liniji doveo do scenarija filma *Woman in Gold*, mogu se pak rekonstruirati i bez izjava glumaca.

Zlatna Adela bila je jedna od mnogih skupocjenih umjetnina koje je obitelj Adele Bloch Bauer morala ostaviti prilikom bijega iz Beča 1938. Nakon dugogodišnjeg pravnog spora, godine 2006. vraćeno je pet slika Gustava Klimta

Zlatna Adela, čuvena slika Gustava Klimta koju su vlasnici 1938. morali ostaviti u Beču

NOVE KNJIGE

Posljednji Židov u Bagdadu

Sami Michael, "Aida", Fraktura 2014.

iz nekadašnje kolekcije Ferdinanda Bloch-Bauera njegovoj pravnoj nasljednici Marii Altmann, osam godina nakon što je Austrija potpisala međunarodni sporazum o povratku umjetnina koje su nacisti ukrali, tvrdoglavo odbijajući zahtjeve Marie Altmann. Austrija se pri tom odbijanju pozivala na to da je Adele Bloch-Bauer jednom zamolila svog supruga Ferdinanda da njen portret naslijedi neki od austrijskih muzeja. Adela je međutim umrla 1925. i sigurno bi se drukčije odlučila da je doživjela nacističko preuzimanje vlasti. Ferdinand, kao naručilac portreta i njegov legalni vlasnik, nadživio je svoju suprugu 20 godina te, budući da par nije imao djece, ostavio je u naslijeđe svoju cjelokupnu imovinu svojoj nećakinja Marii Altmann. U procesu protiv Austrije nasljednicu je zastupao Randol Schönberg, unuk kompozitora Arnolda Schönberga. Prema izjavama 2011. godine preminule Marie Altmann, ona je u početku imala namjeru *Zlatnu Adelu* kao i još četiri Klimtova platna iz kolekcije ostaviti austrijskoj galeriji Belvedere, jer je to odgovaralo početnoj želji njene tetke Adele Bloch-Bauer, ali je, zbog protivljenja Austrije da o tome razgovara, promijenila namjeru. „Zapravo mi nije bilo do novca, ali ona nije htjela razgovarati, nego se samo uvijek smijala.“ - izjavila je Altmann, u dokumentarnom filmu *Stealing Klimt* Jane Chablani, o suprotnoj strani u sporu, ondašnjoj austrijskoj ministrici kulture Elisabeth Geherer. Od početka je bila uvjerena da će proces dobiti. „Zašto bismo ga izgubili? Te slike su nam ukradene i bile su nam uskraćene 68 godina. Bilo je krajnje vrijeme da se nešto poduzme!“ Borba duga osam godina za povrat naslijeđenih umjetničkih vrijednosti treba biti tema filma *Woman in Gold*, a da li će se film baviti i sudbinom *Zlatne Adele* i nakon završetka procesa nije poznato zbog obaveze sudionika na šutnju.

Austrijska je vlada 2. veljače 2006. ipak odlučila da neće iskoristiti svoje pravo prvokupa. Slike su odnesene iz depoa austrijske galerije u stan Altmannove u Los Angelesu 14. veljače 2006, a odatle naposljetku u aukcijsku kuću Christie u New Yorku.

Nakon prodaje 19. lipnja 2006. *Zlatna Adela* Gustava Klimta se ubraja u najskuplje slike na svijetu. Tog dana ju je otkupio poduzetnik iz SAD-a, predsjednik njujorškog Muzeja moderne umjetnosti i predsjednik Židovskog svjetskog kongresa Ronald Lauder za rekordnu cijenu od 135 milijuna dolara. Lauder je pet godina ranije na Petoj aveniji osnovao Novu galeriju New York, kao muzej specijaliziran za austrijsku i njemačku umjetnost. Ekspoziti kolekcije Lauder i njegovog 1996. godine preminulog prijatelja i trgovca umjetnina Sergeja Sabarskyja, kreću se od Schielea i Kokoschke do umjetnika grupe *Die Brücke*¹ te umjetnika Nove Stvarnosti. Od 2006. godine *Zlatna Adela* tamo ima svoje počasno mjesto. Ronald Lauder ju je predstavio njujorškoj publici riječima: „Ovo je naša Mona Lisa.“ Potomak vlasnika kozmetičkog koncerna Estée Lauder, imao je 14 godina kad je kupio prvi Klimtov crtež, a njegova već u ranoj dobi probuđena strast za austrijsku umjetnost s kraja stoljeća bila je za njega razlog da 1986. dođe u Beč kao veleposlanik SAD-a... Akvizicija *Zlatne Adele* po rekordnoj cijeni i njeno postavljanje u Novoj galeriji u kontekstu povijesti umjetnina koje su ukrali nacisti, bila je za njega osobna stvar. Gotovo istog dana osam godina kasnije, u lipnju 2014. slika je još jednom vraćena: Elisabeth Geherer je osobno predala sliku *Zlatna Adela* Marii Altmann – što je postalo moguće zahvaljujući filmu *Woman in Gold*. Ideju za ovu simboličnu gestu imala je glumica Olivia Silhavy koja u britansko-američkoj koprodukciji igra austrijsku ministricu kulture. Prije početka snimanja filma Silhavy je u muzejskoj prodavaonici austrijske galerije Belvedere kupila dvadeset kopija Klimtove slike na magnetima za frižidere i podijelila ih prvog dana snimanja kolegama i kolegicama u međunarodnoj ekipi – među inim i velikoj kolegici Helen Mirren koja glumi Mariu Altmann. „Htjela sam se svima dopasti odmah na početku snimanja“, priznaje Silhavy „pošto jedino ja igram stvarno nesimpatičnu ulogu“. U prominentne partnere Olivie Silhavy spadaju Ryan Reynolds, koji igra advokata Altmannove Randola Schönberga i Daniel Brühl u ulozi 2006. preminulog novinara Hubertusa Czernina koji, ne samo da je pokrenuo postupak restitucije u slučaju Klimt, nego je značajno pridonio otkrivanju ratne prošlosti Kurta Waldheima.

Priča o Ronaldu Lauderu i njegovom odnosu prema *Zlatnoj Adeli* nije dio novog filma – barem se na popisu glumaca nije pojavio ni jedan glumac koji bi mogao njega igrati. U središtu *Woman in Gold* stoji Maria Altmann i njen proces protiv austrijske vlade dug osam godina. Koja će nova saznanja donijeti film i kako će reagirati publika, može se iščekivati s napetošću. Možda će film o *Zlatnoj Adeli* ući i u utrku za zlatni kipić – Oskara.

Gabriele Flossmann, *Illustrierte Neue Welt*
S njemačkog prevela **Blaženka Vrdoljak-Šalamon**

Kao gost na Tribini "Razotkrivanje" na Festivalu svjetske književnosti u Zagrebu u rujnu 2014. bio je predstavljen izraelski pisac Sami Michael, autor romana "Aida", kojega je u prijevodu na hrvatski izdala nakladnička kuća "Fraktura".

Sami Michael je izraelski pisac, koji svugdje sam za sebe kaže da je "pola Arapin, a pola Izraelac". Rođen je 1926. u Bagdadu, a s petnaest godina pridružuje se ilegalnoj ljevičarskoj skupini. Nakon što je 1948. irački sud izdao nalog za njegovo uhićenje zbog antirežimske aktivnosti, te je čak osuđen na smrt zbog ljevičarskog političkog angažmana, on kao dvadesetogodišnjak bježi iz Iraka. Od 1949. godine živi u Izraelu, pa u Haifi radi kao urednik Al Itihada i Al Jadida, novina izraelske Komunističke partije na arapskom jeziku. No godine 1955. napušta Komunističku partiju pa završava studije hidrologije te psihologije i arapske književnosti. Dugi niz godina radio je kao stručnjak za "stvaranje pitke vode" a u isto vrijeme i piše.

Prvi roman *Svi su ljudi jednaki, ali neki malo više* (*All Men are Equal, But Some Are More*) objavljuje 1974. Godine. Slijede brojne pripovijetke, romani i publicistička djela, među kojima su *Refuge, A Handful of Fog, Trumpet in the Wadi, Victoria, Unbounded Ideas, Water Kissing Water i Pigeons at Trafalgar Square*. Djela su mu prevedena na mnoge jezike, a neka su poslužila kao predložak kazališnim predstavama. Dobitnik je niza prestižnih nagrada, a od 2001. godine predsjednik je Izraelskog udruženja za građanska prava (*The Association for Civil Rights in Israel*). Čak ga je godine 2005. palestinski pisac Ahmed Harb predložio za Nobelovu nagradu, a uručena su mu i brojna priznanja za mirotvorni rad.

Roman *Aida* objavljen je kod nas s hebrejskog u prijevodu Laile Šprajc. To djelo je spoj mašte i stvarnosti, a sam autor rekao je da je to "koktel fikcije i sjećanja". Radnja romana *Aida* odvija se u Iraku, u vrijeme vladavine Sadama Huseina. Glavni lik je sedamdesetogodišnji Zaki Dali koji živi sam u preuređenoj velebnoj kući i on je posljednji Židov u Bagdadu, dok su mu dva brata u Sjedinjenim Američkim Državama, a sestra je arhitektica u Oxfordu. On sa sjetom dodiruje stol od šimširovine s dvanaest visokih stolica koji ga sjeća na djetinstvo kada se tu, iz godine u godinu, odvijao *Seder Pesah*, a sada nema više njegovih roditelja i drugo je neko doba. Veza s njegovom mladošću je susjeda Samija, no ona je platila visoku cijenu vladajuće manjine sunita i progonjene većine šita. Tijekom osmogodišnjeg Iračko-iranskog rata, njen suprug šit je pogubljen zajedno s braćom zbog potpore koju su davali proiranskoj organizaciji Al-Dawa, a ubijen joj je i prvorodeni sin, te kći, koja je bila zatočena u podmakloj trudnoći. Zaki Dali se s nostalgijom prisjeća svog prijateljstva sa Samijom jer su kao djeca zajedno išli istim putem iako u različite škole. Povezuje ih i važan događaj kada se ta muslimanska obitelj doselila u njihovo susjedstvo. Oni su sagradili visok zid i njima zaklonili svjetlo, no njegova majka, energična Židovka počinje ga rušiti. Na kraju pronalaze kompromis tako što su novi susjedi dijelom snizili zid. Inače Zaki Dali dugi je niz godina bio televizijski voditelj gledane i nagrađivane emisije *Krajolici i mjesta*, a prijatelj mu je Nazar al-Sayed, vodeći čovjek tajne iračke policije, pa njegove posjete naravno susjeda Samija ne odobrava. Budući da ostarjeli Zaki Dali želi biti posljednji Židov u Bagdadu u eri Sadama Huseina, spreman je na svakojake kompromise. Iako je Nazar al-Sayed, nesmiljeni došljak iz pustinje i šef tajne službe Mukhabarata, njegov je najbolji prijatelj, no Zaki unatoč tome ostaje lojalan i svojoj susjedi, mladenačkoj ljubavi Samiji.

Jednog jutra, nakon cjelonoćne terevenke s Nazarom i mladim studenticama, Zaki na svojem pragu pronalazi polumrtvu mladu ženu, koju uz pomoć svog rođaka, prevrtljivog veterinara Jalila, uspije vratiti u život. Nakon zvjerstava koja je preživjela, mlada je Kurdinja ostala bez dara govora, a Zaki joj nadjene ime Aida, jer upravo sluša poznatu ariju iz te opere. On i Aida s vremenom razvijaju povezanost, koju neće poremetiti čak ni ženidba na koju je on prisiljen da spasi živote susjedine obitelji. Na kraju je Zaki prinuđen od strane tajne policije da se zajedno s Aidom preseli u drugu kuću, ali ubrzo poslije toga susjeda Samija zajedno sa sinovima koje je krila u podrumu strada u podmetnutom požaru.

Zanimljivo je da se izraelski pisac Sami Michael, koji je u svojim dvadesetima morao napustiti Irak pod prijetnjom smrtno kazne zbog političke aktivnosti u zemlju svojeg djetinjstva vraća tek mnogo godina poslije u hvaljenom romanu *Aida* (objavljen u Izraelu 2008), koji su kritičari nazvali najboljim književnim djelom o toj podijeljenoj i uništenoj zemlji.

Unatoč atmosferi blage nostalgije i odjeka tuge zbog proživljenih tragedija ovaj je roman snažna priča o ljudima koji i u najnepovoljnijim okolnostima uspijevaju zadržati ljudskost i dostojanstvo.

O knjizi su rekli:

Za mnoge će čitatelje Aida biti umjetničko djelo u kojem će osjetiti snažnu silu ljubavi i sućuti, bijesa, straha i empatije, a to mogu izazvati samo najbolje knjige. Arianna Melamed, Ynet

Ovo je remek-djelo velikog pisca i humanista koje će biti sjajni miljkaz u povijesti izraelske književnosti. Prof. Yigal Schwartz

Jasna, elegantna, senzualna proza sa zornim opisima Bagdada i Tigrisa. Roman napisan s odmjerenim realizmom koji će obogatiti svoje čitatelje. Erik Glasner, Maariv

Knjigu treba polako iščitavati jer u svakoj rečenici, opisujući odnos između likova, u pripovijedanju i dijalozima, te u postupcima likova pisac ocrtava kompliciranu političku situaciju i tragičnu stvarnost u Bagdadu. Kroz izuzetan način pripovijedanja koji podsjeća na *Priče iz 1001 noći* ovaj talentirani pripovjedač zaokuplja pažnju čitatelja i izaziva njegovu znatiželju, a usprkos tragedijama koje se u knjizi događaju, njegova je poruka prije svega humana, a to je da se ne prihvaća podjela među ljudima.

Narcisa Potežica

(*Mr.sci. Narcisa Potežica, voditeljica je čitateljskog kluba u Židovskoj općini Zagreb, a donedavno dugogodišnja voditeljica Knjižnica Novi Zagreb i organizatorica književnih tribina.*)

Jagoda Večerina doktorirala na temi književnost na ladinu

Profesorica francuskog i španjolskog Jagoda Večerina, nakon nekoliko godina rada obranila je svoju doktorsku disertaciju na temu književnost na ladinu. Naslov dizertacije je: Folklor u službi kazališta, kazalište u službi folkloru, dramski opus Laure Papo Bohorete, a obranjena je na zagrebačkom Filozofskom fakultetu kod profesora Stipe Botice i Borisa Senkera.

Evo nešto više podataka o toj nesvakidašnjoj i silno marljivoj osobi.

Jagoda je rođena 1957. u porodici intelektualaca – otac je bio profesor psihologije i autor priručnika psihologije, majka se bavila teatrom. Starija sestra Dafinka poznata je pravica, a brat je liječnik koji živi u Švicarskoj.

Jagoda je diplomirala španjolski i francuski i magistrirala na francuskoj poslijeratnoj šansoni kao produktu egzistencijalizma. Bavi se prevodjenjem – prevela je neke knjige s francuskog i španjolskog, napisala dva priručnika iz tih jezika, a k tome je i stalni sudski tumač za iste. Tema Sefarda zanima je još od studija, a taj njen interes potaknula je jedna lektorica, rodom Španjolka, koja je ne samo o njima pričala, već je i neke generacije vodila u Sarajevo.

Pokojni doktor Isak Papo (Sarajlija koji je tijekom rata bio u Zagrebu gdje je držao tečaj ladina, te je tu i preminuo) dao joj je rukopis iz kojeg je prepisala Bohoretine tekstove pa bi htjela napisati dvojezični ladino – hrvatski rječnik. Uopće ne sumnjamo da će ona sa svojom nepresušnom energijom to i izvesti, a navodno bi trebala na zagrebačkoj judaistici i početni podučavati ladino. Uz sve to još i podatak da je ona majka trojice sinova i jedne kćeri.

Dodajmo da su djela Laure Papo Bohorete bila pisana na ladinu i raši – pismu. Hrvatski nije znala pisati. Umrla je 1942. u katoličkoj bolnici, a dva sina stradala su na putu za Jasenovac. Jagoda Večerina obećala je u narednom broju *Novog Omanuta* predstaviti ovu iznimno zanimljivu ženu, književnicu i kulturnu aktivisticu iz Sarajeva o kojoj se u našoj sredini premalo zna. Uz ostalo pisat će i o novopronađenoj Bohoretinjoj drami iz 1937. *Eskarinja* (čežnja).

Mira Altarac Hadji-Ristić

1 Die Brücke (hrvatski Most) je bila skupina njemačkih slikara ekspresionista. Osnovana je 1905. u Drezdenu, a raspuštena u Berlinu 1913)

OSTAVŠTINA IZ FASCIKLA – PREVEO I ODABRAO BRANKO POLIĆ

Iz Pinska u Južnu Afriku

David Solly Sandler, *Siročad iz Pinska: život djece iz triju židovskih sirotišta u Pinsku 1920-tih godina*. 2013, www.create.space.com.

David Solly Sandler proveo je djetinjstvo u židovskom dječjem domu Arcadia u Johannesburgu. Mnogi njegovi domski sudrugovi bijahu djeca iz Istočne Europe koja ostadoše siročad u pustošenjima Prvog svjetskog rata. Sada živi u Australiji posvećujući mnogo svog vremena dokumentiranju njihovih životnih priča.

Knjiga „Siročad Pinska“ omogućuje rijedak pogled u nestali svijet istočnoeuropskog židovstva prvih dvaju desetljeća 20. stoljeća. posredovanjem životopisa dvojice istaknutih ljudi i pričama o siročadi koju su ti ljudi spasili. Krije bogatu i opsežnu evokaciju židovskog života u močvarnim nizinama oko Pripjetskih barušina sjeverne Poljske, Ukrajine i današnje Bjelorusije.

Sandler je želio zabilježiti sjećanja na plemenitu pomoć i solidarnost židovskih zajednica čitavog svijeta, a također i prisjetiti se siročadi ostavljene u nevolji, te potomcima omogućiti da razumiju svoje korijene. Također je želio dokumentirati strahote tog razdoblja, pogrome i veliku bijedu koju su bolesti učinile još gorom.

Dokumenti iz American Jewish Joint Distribution komiteta (JDC) i onovremeni novinski izrasci otkrivaju neizrecivu patnju u kompliciranoj povijesti i pričama o stotinama pokolja. Ne pretjerujem.

Poput mnogih čitatelja znao sam za teror i užase dobro dokumentiranih pogroma koji su se dogodili prije Prvog svjetskog rata, poput onih u Varšavi (1881), Kišinjevu (1903), Kijevu (1905), Odesi (1905 i Bialystoku (1906) kao i okrutnih poslijeratnih pogroma u Lavovu (1918), Pinsku (1919), Berdičevu (1919) i Kijevu (1919), ali sam se uzbuđio čitajući o 1326 pogroma u tom dijelu Europe 1920-tih godina.

Godine 1919. njujorško jidiš glasilo Der Tag (Dan) bilježi pokolj nad 2000 Židova u proskuri, nakon čega slijedi novi pokolj 10.000 Židova u toj regiji. Bile su to prve verzije pogroma 20. stoljeća.

Nisu to bili slučajni upadi kozačkih čopora, nego javno odobrani upadi službene vojske, a vojnici su se često služili strojnicama pod dobro znanim generalima poput Balachowitza i Denikina. To se većinom zbivalo u Ukrajini s njezinom dugom poviješću antisemitizma, a sada poprištem produženih borbi između „bijelih“ proturevolucionarnih snaga pod generalom Denikinom i „crvenih“ vojski; ukrajinskih Petljurinih nacionalista i poljskih snaga.

Tugaljivoj lamentaciji suprotstavlja se optimistična toplina i duhovna plemenitost dvaju divova kakvi bijahu Isaac Ochberg, filantrop plemenitog srca, i Alexandar

(Alter) Bobrov, plemeniti „lamdan“ (jidiš naziv za učitelja), dva velika muža, koji nisu spašavali samo pojedinačne živote, nego su spašavajući mnoge spasili naš svijet.

Godine 1917. Pinsk je doživio upade bjeloarmejaca i crvenih ruskih snaga, a sada su ga okupirali Nijemci. Bobrov, vraćajući se u grad sa polja šećerne repe gdje je radio kao analitički kemičar, vidio je djecu koja su lutala po ruševinama svojih domova, traumatizirana, jer su često gledala kako pred njima ubijaju članove njihovih obitelji. Bobrov je nagovorio svoje prijatelje u Poale Zionu da ostave svoj posao i pođu s njim i pomognu mu sabrati svu tu djecu. Osnovani su za njih javnu kuhinju a zatim i školu, te preuzeli staru zgradu doma za starce koji postade jedno od triju sirotišta na tom području.

U međuvremenu je židovska zajednica Južnoafričke Republike, čiji su neki članovi bili potekli s toga područja, doznala za tragediju židovske siročadi – procjenjuje se da ih je bilo između 30.000 i 40.000 – zarobljene usred tih sukoba.

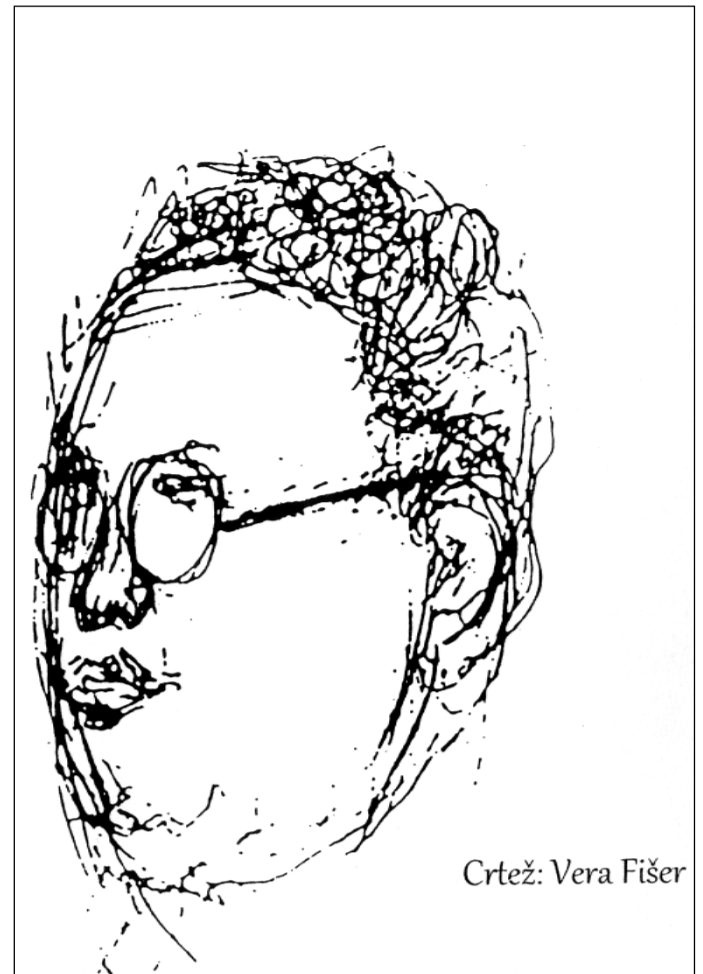
Odlučio da nešto moraju poduzeti. Isaac Goldberg, jedan od vođa zajednice u Capetownu isposlovao je dopuštenje od premijera Jana Smutsa da dovede djecu u Južnoafričku Reubliku, a lada se obavezala osigurati za njih iznos novca jednak onome kojega će dati židovska zajednica.

Ochberg je 1921. stigao u Istočnu Europu, odabravši 181 dijete između siročadi iz sinagoga u koje su ih bili sklonili, kao i iz sirotišta u Pinsku, Minsku, Stanislavovu, Lodzu, Lavovu i Wlodowi. Sirotišta u Pinsku ustrajala su na tome da Bobrov otprati djecu u Južnu Afriku budući da je znao mnoge od jezika kojima su ta djeca govorila.

Ochbergova i Bobrowljeva odiseja vrlo je ganutljiva – izvršili su gotovo nestvaran zadatak i spasili djecu iz ratnog plamena.

Dok je nekoliko djece, za koje su se uglavnom pobrinuli rođaci, stiglo u London i u Sjedinjene Države, većina ih je smještena u sirotišta u Johannesburgu i Capetownu. Ochberg i Bobrow ostadoše u vezi, potpomažući te mlade ljude tijekom njihova odrastanja.

Ochberg se nesebično pobrinuo i za životnu poputbinu za svako siročće, miraz za djevojke i stipendije za školovanje dječaka. I to od dobrotvora koji je bio i do danas ostao najplemenitiji filantrop u Izraelu mjereno današnjim mjerilima.

Bobrow je dobivao njihova pisma i pjesme koje su djeca pisala na hebrejskom jeziku i sakupljena su u tri bilježnice. Dirljivi prijevodi uključeni su u poglavlje koje je napisala Bobrowljeva kći Liebe, koja sada živi u Cambridgeu i supruga je nobelovca Aarona Kinga.

Ovo je prikaz vrijedan pamćenja o tome kako židovska srca stadoše humana, što preuzeše pokroviteljstvo nad djecom koja postadoše snaga same južnoafričke židovske zajednice

Jedina moja kritika jest da knjizi nedostaje indeks.

Sorrel Kerbel

(Iz londonskog tromjesečnika *Jewish Renaissance*. Sorrel Kerbel je urednik *Routledge Enciklopedije židovskih pisaca dvadesetog stoljeća*, 2010.)

Tko su bili bogati Bečani

Roman Sandgruber: *Vrijeme snova za milijunaše, 929 najimućnijih Bečanki i Bečana g. 1910.*, Izd. Styria-Premium, Beč/Graz, 2013. Str. 495.

Austrijski povijesničar Roman Sandgruber, predavač na sveučilištu u Linzu, sa svojom bogato ilustriranom studijom predstavio je 929 najimućnijih Bečanki i Bečana iz godine 1910. na temelju nepobitnih dokaza za buduće povjesničare i dalja biografska istraživanja. Opsežno prikazuje podrijetlo, razgranatost i poslove milijunaša. Rezultat sazima u jednoj rečenici: „90% njih su muškarci, gotovo 60% Židovi, uz 10% staroga plemstva. Na drugom mjestu, nakon Rothschilda, stajao je član predstojništva židovske bogoštovne općine, guverner austrijske kreditne ustanove Theodor vitez von Tauszig. Dalje uvažene ličnosti na popisu zajednice bile su trgovac ugljenom Adolf Schramek, koji je financirao gradnju sinagoge u Pazmenitskoj ulici, tvorničar žarulja i suborac Theodora Herzla Johann Kremenezky, dobrotvorka Charlotte von Königswarter, Charlotte Klinger, udovica predsjednika ŽBO Heinricha Klingera, Bruno von Pollack Parnau, potpredsjednik Saveza austrijskih Židova, kao i arhitekt i općinski sa-

vjetnik Wilhelm Stiasny. 535 od 929 židovskih milijunaša ili 57.6% bili su židovskog podrijetla, no mnogi bijahu asimilirani i naglašavali su njemačku kulturu. Od 474 dvorski kadrih plemićkih obitelji stajalo ih je na popisu samo 60. Sandgruber piše: „Židovstvo i aristokracija imaju sličnosti u razmišljanju o dugačkim rodoslovima, u sklopivim brakovima i endogamnom ženidbenom sustavu.

Za povijest književnosti zanimljivi su na popisu očevi Hermann Brocha i Stefan Zweig pa Heimito von Doderer i braća Karla Krausa, Arthur Schnitzler i filozof Rudolf Goldscheid. Godine 1938. bila su još 190 milijunaša na životu, 111 od njih bili su Židovi, 18 bilo je ubijeno, petorica počinise samoubojstvo, a 40 ih je prognano. Sandgruber završava prikaz zaključkom da je židovska zajednica ostala malena, prognanici se nisu vraćali. „Ostao je potonuli svijet.“ Drugi dio prikazuje godišnji utrak i donosi kratke biografije milijunaša, u mnogim slučajevima i književne napatke.

Evelyn Adunka

Marokanska magija

Raphael David Elmeleh i George Ricketts: *Židovi pod marokanskim nebom, dvije tisuće godina židovskog života*, Izd. Gaon Books, 2012., str. 280

Postoji više ozbiljnih knjiga o marokanskoj kulturi i supkulturama, no pretežnu većinu takvih knjiga, kao što su *Maroko, kakav bijaše* (1921), *Gospodari Atlasa, Uspon i pad kuće Glaoui 1893-1956* (1966), *Naši zajednički kućni zidovi, Jezici, zemlja i rod u berberskom Maroku* (2007) napisali su inozemni putopisci, posjetitelji i antropolozi, koji učiniše Maroko svojim stalnim ili privremenim zavičajem. Disertacije o toj temi perspektivnih marokanskih diplomata malokad su pisane na engleskom i ostale su neobjavljene.

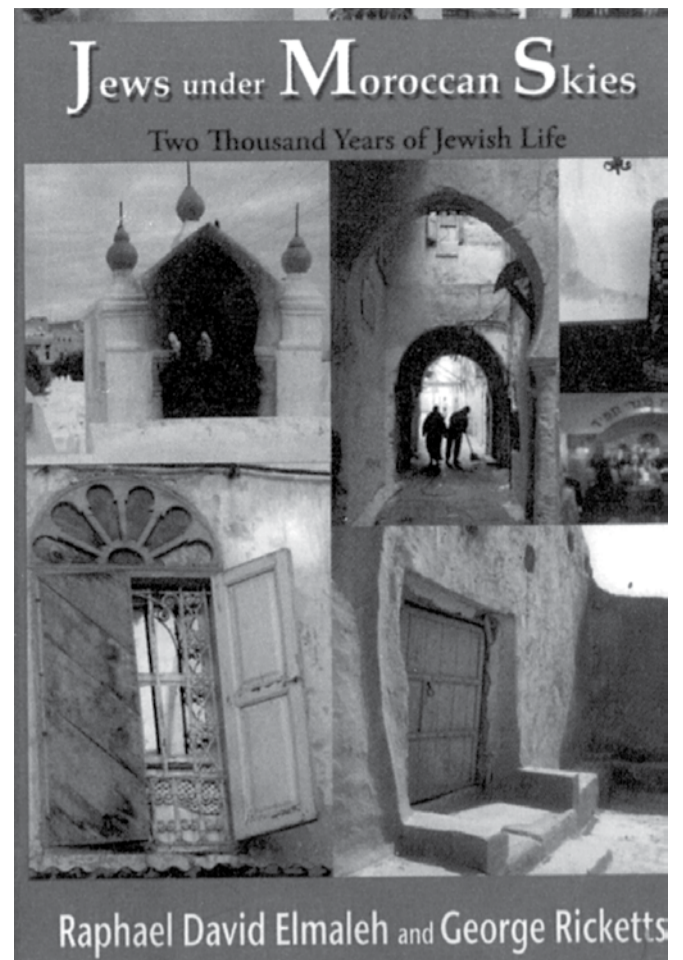
Dugo očekivani *Židovi pod marokanskim nebom*, Dvije tisuće godina židovskog života su, prema riječima suautora Georgea Rickettsa, „pokušaj da se sačuva nešto od nenapisane, duge povijesti marokanskih Židova i rekonstruirana zaboravljena judeo-berberska kultura koja je nekoć određivala marokanski pluralizam“. Ricketts se rodio u Edinburghu, u Škotskoj, ali se 1991. preselio u marokanski grad Casablancu i otada tamo živi. Privuklo ga je toplo i sunčano vrijeme, i prijateljski značaj marokanskoga naroda. Kao nastavnik engleskog, kojega je ljubav za marokansku kulturu i povijest odvela u gotovo svako selo i grad u toj zemlji, na svom odlično naučenom marokanskom arapskom lako uspostavlja kontakt s lokalnim stanovništvom.

Drugi autor, Raphael David Elmeleh, rođen je u Casablanci i nakon sedamnaest godina boravka u Engleskoj vratio se i opet živi u Maroku od 1995. Profesionalni je turistički vodič koji se specijalizirao za ture na temu židovskog naslijeđa, aktivan je član Zaklade za povijest i kulturu marokanskih židova, koji sudjeluje u obnovi marokanskih sinagoga po čitavoj zemlji i pridonosi obogaćivanju Židovskog muzeja u Casablanci, jedinog židovskog muzeja u arapskom svijetu, kamo doprema židovske umjetnine i pokućstvo iz napuštenih sinagoga po cijelom Maroku. Elmeleh i Ricketts opisuju nepristrano židovski život

u Maroku među muslimanima, bez ikakve vjerske ili političke predrasude. Pisci, uz ostalo, koriste i ranije nepoznatu dokumentaciju kao i usmena svjedočanstva starijih židova, te vlastita iskustva, stečena u komuniciranju sa židovima i muslimanima. *Židovi pod marokanskim nebom* obradovat će svakoga tko se zanima za marokansku povijest od Rimljana (g. 429) do stvaranja Židovskog muzeja u Casablanci (1995.). *Židovi pod marokanskim nebom* knjiga je koja može poslužiti kao izvrstan informativni vodič trgom marokanskog židovskog naslijeđa, te kojoj će uživati svatko zainteresiran za marokansku judeo-berbersku povijest, kulturu i tradiciju ali i za marokansku povijest općenito. Knjiga počinje opisom povijesne evolucije Maroka od Rimljana (429 godine), pa do stvaranja Židovskog muzeja u Casablanci (1995.). Drugo poglavlje kronika je rane židovske povijesti, života i religiozne prakse u svakom od jedanaest regija. Posljednje poglavlje *Židovska kultura u Maroku* opisuje praznike, kuhinju, običaje i još svašta drugo.

Pored bogata sadržaja, *Židovi pod marokanskim nebom* sadrži neke fascinantne fotografije. Crno-bijele fotografije prikazuju židovska utvrđena naselja, grobove čuvenih rabina (cadikim), sinagoge, židovske vođe, rabine... Naslovnica knjige prikazuje grob glasovitoga marokansko-židovskog mučenika, Lalla Solica Hachwelle, pokopana na židovskom groblju u Fesu, sada pod UNESCO-ovom zaštitom. Ostale slike pokazuju detalje ulice u nekadašnjem *mellahu*, što je bio naziv za židovske četvrti u mnogim dijelovima Maroka. Na poleđini su vrata napuštene, ali obnovljene sinagoge u Ifraneu, u području Malog Atlasa, neki hebrejski natpisi i fotografija Haima Botbola, glasovitog marokansko-židovskog pjevača.

Glavna i kontroverzna teza u knjizi jest da je miroljubiva koegzistencija gotovo dvije tisuće godina sjedinjavala židove i musli-

mane u marokanskom kraljevstvu. Da bi poduprli tu tvrdnju, autori opisuju kako su u marokanskoj povijesti, muslimani i židovi spleli svoje živote, njegovali uzajamno golemo poštovanje i skladno živjeli jedni uz druge, pomažući jedni druge u doba velikih tegoba. Još i prije dolaska Arapa i islama u Maroko, u sedmom stoljeću, židovi su održavali zdravo kumstvo i simbiotičke veze s Berberima, autohtonim stanovništvom Sjeverne Afrike, koje je rezultiralo integracijom i prihvaćanjem judaizma sa strane mnogih Berbera, poznatih kao berberski židovi.

Autori tvrde da je Maroko miroljubiva zemlja, da je „od svih islamskih zemalja najtolerantnija i puna poštovanja kada je riječ o ljudima drugih religija“. Nažalost, miroljubiva je koegzistencija prekidana razdobljima socijalnih nemira i političkih konflikata. U 12. stoljeću berberski židovi podlegli su nasilnim konverzijama i bili podvrgnuti teškoj diskriminaciji pod vladavinom fanatičkih muslimanskih vođa dinastije Almohada. Sukobi u 20. stoljeću pripisuju se francuskoj politici «podijeli pa vladaj» što je ostavilo negativne posljedice u odnosima marokanskih židova i muslimana, te izazvalo podjelu između Arapa i Berbera. Autori ne poriču da je drugi glavni razlog problema između marokanskih muslimana i židova bilo stvaranje Države Izrael. Bez obzira na ove kušnje, Maroko ostaje spasiocem Židova. Dok je vlada u Vichyju pod kontrolom nacista zahtijevala da se popišu svi marokanski židovi i njihova imovina, Njegovo veličanstvo, kralj Muhamed V, izjavio je da su Židovi marokanski državljani i da stoje pod njegovom zaštitom. Čuvena je njegova izjava da «u Maroku nema Židova, nego da postoje samo Marokanci.» Spasio je živote 300.000 marokanskih Židova, dok je 200.000 francuskih Židova ubijeno u njemačkim sabirnim logorima. Iz zahvalnosti za junačke podvige Muhameda V, skupina marokanskih židovskih starješina svake godine polaže vijenac na podnožju njegova groba.

Židovi pod nebom Maroka pionirsko je djelo u području judeo-marokanskih studija, koje je ispunilo prazninu i znatno produbilo naše znanje.

Ousama Saki, *Jewish Renaissance*

SADRŽAJ

Vlasta Kovač: O ulozi Židova u gospodarskoj povijesti Hrvatske	1
Suzana Glavaš: <i>Spašeni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust i priča o Arminu Schreineru, vlasniku tvornice Zagorka, industrije glinene i šamotne robe u Bedekovčini</i>	1
Sneška Knežević: <i>Europska židovska groblja – tradicija i memorija</i>	4-6
Židovski filozofi, George Steiner i Agnes Heller, oboje 85-godišnjaci, u dva različita intervjua govore o sebi, Židovima, Holokaustu i smislu života	7-9
Predstavljamo židovske institucije i časopise u Europi	10-12
(Vesna Domany Hardy predstavlja JW3, novi kulturni centar Židovske zajednice u Londonu, te londonski časopis <i>Jewish Renaissance</i> ; bečki časopis NU donosi prikaz Petera Menassea o židovskom Beču kao temi nove stalne izložbe bečkog Židovskog muzeja; Timothy Garton Ash u <i>Guardianu</i> piše o svojim dojmovima prigodom otvaranja novog Muzeja povijesti poljskih Židova u Varšavi)	
REDIVIVA	
Miroslava Despot: <i>Jakob Weiss, zagrebački veletrgovac i manufakturista (1764-1835), preneseno iz Jevrejskog almanaha 1961-1962</i>	12
FILM	
Zlatna Adela. Film o peripetijama oko povrata čuvene Klimtove slike njezinim vlasnicima pod naslovom <i>Woman in Gold</i> stiže u kina ovog proljeća	13
NOVE KNJIGE	
Narcisa Potežica: Sami Michael, <i>Aida</i> ,	14
Ostavština iz fascikla – preveo i odabrao Branko Polić	15

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 1 (126) Zagreb, veljača 2015 / 5775 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Izdaje Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger"

Zagreb, Palmotićeva 16, tel.: ++385 (01) 4817 655, fax: ++385 (01) 4922 694

Žiro račun kod ZAP: 2360000-1101558364

Savjet časopisa: Zlatko Glik, Teodor Grüner, August Kovačec, Viktor Žmegač

V. d. glavnog urednika: Vlasta Kovač (vlasta.kovac@zg.t-com.hr)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Živko Gruden, Vlasta Kovač,

Ivan Mirnik, Spomenka Podboj, Mira Vlatković

Inozemni dopisnici: Alexandra Armstrong (Durham), Suzana Glavaš (Napulj), Josef Kodet (Jihlava), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Tehnički urednik: Branka Maretić

Grafička priprema: Vjesnik d.d., Tisak: Vjesnik d.d.

Cijena 10 kn – za inozemstvo 20 kn

pretplata za šest brojeva 60 kn, za inozemstvo 20 EUR

IBAN: HR4023600001500332212

SWIFT: ZABAHR2X

Mišljenjem Ministarstva kulture i prosvjete Republike Hrvatske od 8. srpnja 1994., ur. broj 532-03-1/7-95-01, periodična tiskovina "Novi omanut" koju izdaje Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiburger", ubilježena pod brojem 719, oslobađa se plaćanja poreza na promet.

NOVI OMANUT se izdaje zahvaljujući donacijama Savjeta za nacionalne manjine RH, Ministarstva kulture RH i Grada Zagreba, Ureda za kulturu.

Ovaj časopis u cjelini, kao i prethodnih devet počevši od broja 112 iz 2012. godine, te mjesečni program kao i više pojedinosti o radu našeg Društva možete vidjeti na stranici

www.kd-miroslavsalomfreiberger.com